

Några bidrag till det nordiska husets historia.

Af

Sigurd Erixon.

I.

Den grundform, hvarur flertalet af våra, på inhemsk botten utvecklade trähus framväxt, är som bekant ett fyrsidigt envåningshus med ingång på ena gaveln och i de hus, där eldstad fanns, en öppen hård midt på golfvet. Före denna typ rådde rund eller oval form, men med det fyrsidiga husets seger utträngdes de äldre formerna, och med undantag af vissa detaljer bygger utvecklingen i det följande på nyssnämnda grundform.

Efter allt att döma berodde förändringen på inflytande söderifrån. Omvandlingen af husformen och därmed sammanhängande företeelser hade förut genomförts i kulturländerna i Orienten och vid Medelhafvet.

Den fyrsidiga formen är såsom flera forskare framhäft tidigast belagd i Orienten och åtminstone i de flesta fall utbredd därifrån.¹ Flertalet kända förhistoriska husgrunder har hos oss, om man undantar en del af de s. k. kämpagrafvarna på Gottland, rund eller oval form. Redan före vår yngre stenålder hade man emellertid i Orienten uppnått den fyrsidiga formen, hvaraf de första tecknen nådde oss i de megalitiska grafvarna.² Under alla de tre förhistoriska åldrarna känner man fyrsidiga hus på den europeiska kontinenten, mest vid Medelhafvet, men äfven på nuvarande tyskt

¹ O. Montelius: Boning, graf och tempel, i *Antikvarisk Tidskrift* 21:1, sid. 159 ff.

² Montelius: *Orienten och Europa*, i *Ant. Tidskr.* 18; Stjerna: *Före hällkisttid* *Ant. Tidskr.* 19:2, sid. 130 f.

område. Materialet är vanligen resvirke, i Orienten framförallt sten och tegel. Den runda eller ovala formen måste sålunda haft en mycket stor motståndskraft norrut, och ett af hufvudskälen härtill har varit konstruktionssättet. Resvirkeskonstruktionen hvarken understödde eller framtvang i sig själf raka väggar. Om man också ex. i påbyggnader eller större hus (med lång oval form som mellanstadium) genom intern utveckling här och där kunnat uppnå den fyrsidiga formen, har den ändå ej på länge slagit igenom. Det är tydligen först sedan man lärt sig att timra hus med liggande stötkar, som denna segrar, men då sker det fullständigt, allteftersom timringstekniken blir härskande. I de trakter, där resvirkeskonstruktionen och dess utvecklingsformer stafkonstruktion, korsvirke etc. bibehållits eller upptagits, torde hammarband och i viss mån syllar (eller motsvarande ramverk) spelat en viktig roll i samma syfte. Äfven dessa företeelser äro äldst belagda i Orienten; i det forntida Egypten känner man både hammarband och syllar,¹ och motsvarigheter därtill finnas också hos primitiva folk i olika delar af världen.² För öfrigt ha äfven takkonstruktionerna spelat roll, hvarom mera i det följande.

Att också knuttimringen kommit söderifrån är mest sannolikt, men närmare hur eller hvarifrån är mera osäkert och skall här endast antydast. Att den ersätter resvirket är redan framhållet. Det äldsta belägget på utbildad, verklig knuttimring, som för närvarande är känt, härrör från påbbyn Castione i Norra Italien cirka 1,500 f. Kr.³ Hos oss känner man dylik konstruktion från äldre järnåldern, och dess seger är, om man frånser religiösa byggnader, så

¹ Montelius: a. a. i Ant. Tidskr. 21:1, sid. 55 och fig. 53.

² Visserligen känner man svenska stafkyrkor, där det äldre systemet utan syll bibehållits (Ekhoff: Svenska stavkyrkor sid. 175—176), liksom dylikt in på 1500-talet är känt hos allmogen i Norra Jylland (Christian Axel Jensen: »Stolper og Suler, nogle Synspunkter for dansk Tømmerbyggnings Historie», i Fortid og Nutid, h. 2—3, Köbenh. 1915), men det är väl religiös och lokal konservatism. I sin utbildning är för öfrigt stafkonstruktionen, speciellt i kyrkorna, högt uppdrifven timmermanskonst, som, ehuru typologiskt i grunddragen äldre än knuttimringen, ej är att räkna längre som primitiv företeelse. Jmf. ex. de utbildade takkonstruktionerna!

³ Montelius: a. a. i Ant. Tidskr. 21, sid. 84 o. f.

godt som vunnen i det egentliga Sverige åtminstone vid den historiska tidens början.

En af de viktigaste skillnaderna mellan svensk och norsk träarkitektur är emellertid att knuttimringen så helt dominerar hos oss, medan i Norge stafkonstruktionen i olika former kraftigt förtärfver jämsides därmed. Genom växelverkan mellan dessa konstruktionssätt samt en sedan gammalt högt uppdreven timmermanskonst är det till ej ringa del, som den norska träarkitekturen vunnit sin särprägel och öfverlägsenhet. Emellertid kan man i Sverige påträffa

Fig. 1. Stall med stafkonstruktion. Hedbodarnas fäbod, Älfdalen, Dalarna.

stafkonstruktion alltjämt i en del hus, speciellt i loftbodar och härbren, där svalor och svalgångar då och då ha ytterväggar eller bröstvärn i denna teknik. Någon gång förekommer den äfven i andra hus, fig. 1.¹ Den geografiska utbredningen af företeelsen är i Sverige, framförallt i senare tid, utprägladt västlig (företrädd speciellt i Dalarna och västra Norrland), medan i östra Sverige stafkonstruktionen är synnerligen sällsynt. Orsaken härtill är tydligen det knuttim-

¹ Jag frånsér här stafkyrkor, klockstaplar (jmf. Martin Olsson i Turistföreningens Årsskrift 1915) etc.

rade husets inkommande, som i öster mera än i väster utträngde resvirkes- och stafkonstruktionerna.

Det sydsvenska korsvirkeshuset står i utpräglad motsättning till det öfriga Sverige och har sina förbindelser söderut med Danmark—Tyskland.¹ Om denna teknik i södra Skandinavien är införd eller en kvarleva är ej lätt att säkert afgöra, i hvarje fall är dess samhörighet med resvirket tydlig. Den härmed besläktade skiftesverkstekniken utbreder sig i yngre tid mot norr och är sällsyntare ju längre mot norr man kommer, där virkestillgången är rikligare.²

Vänder man sig österut eller åt sydost, har knuttimringen numera samma dominerande ställning som hos oss. Hos finnarna och därmed besläktade folk är emellertid företeelsen icke så gammal och synes till stor del ha kommit till dem från letter och litauer,³ och de ha väl i sin tur fått den söderifrån.⁴ Förut hade dessa folk kåtor, mest af lutande resvirke, samt mer eller mindre i jorden ned-sänkta bostäder. Alltjämt finnas också en del rester häraf, exempelvis hus med lutande resvirke.

Äfven slavernas byggnadskultur är i hög grad särpräglad genom knuttimringen, och ingenstädes har väl denna teknik utnyttjats eller drifvits till sin spets såsom hos dem. Trots inträngandet af tegel och stenbyggnader i skogsfattiga trakter är den synnerligen vanlig i Ryssland, Polen, Böhmen, Krain, Kroatien, delvis äfven i Serbien, Montenegro och Bulgarien etc. Denna utbredning tyder på hög ålder för knuttimringen i dessa områden, speciellt i trakterna söder om Östersjön, hvarifrån de ryska slaverna framträngt mot öster. Från slaverna ha finska folk också mottagit knuttimringen i stor utsträckning.⁵

¹ Korsvirkestekniken har en förhärskande ställning i Västeuropa i motsats mot Östeuropa.

² Jmf. Axel Nilsson i festskrift »Till Oscar Montelius 1903», sid. 165 f.

³ Enligt Egils saga hade kurerna på 900-talet utvecklad knuttimring, men redan långt tidigare bör knuttimringen förekommit i dessa trakter (jmf. nedan om slaverna!).

⁴ U. T. Sirelius: »Über die primitiven wohnungen der finnischen und ob-ugrischen völker» i Finnisch-Ugrische Forschungen. B. 9, sid. 66 f.

⁵ Sirelius: a. a., sid. 68.

I sin tur ha germaner och slaver fått impulserna från antikens kulturfolk, äfven om det ännu återstår mycket för att fullt klargöra förhållandet mellan dem båda. Af vikt är härvid den firsidiga hus-typens likhet i sina grundformer. Differenserna bero på en serie kvarlevor, som upptagits i de nya husformerna, samt i den fortgående utvecklingen, som i stor utsträckning skapar geografiska skillnader.

I östra Tyskland spelar knuttimringen alltjämt en större roll än i landet för öfrigt.¹ Vidare dominerar denna byggnadsteknik i Alperna.

Knuttimringens utbredningsområde är således — om man från-ser Skandinavien och västra Alpområdet — utprägladt östligt. En stor roll spelar härvid virkesåtkomsten och timrets art. Det är hufvudsakligen barrskog, som lämpar sig till knuttimring (sålänge man ej har plankor), och häri samt i skogstillgångarna ha vi en af förklaringarna till det knuttimrade husets geografiska fördelning i Europa.

Som nämnts var det i norra Italien det äldsta belägget på dess förekomst i utbildad form påträffats. En mera primitiv teknik, i viss mån jämförlig med våra gårdsgårdar, som äro en korsningsform mellan res- och liggvirke, är dock påträffad i Schweiz från yngre stenåldern, nämligen i pålbyggnaden Schölz.² I Baden känner man en knuttimrad grafkammare från en tid, som hos oss motsvarar bronsålderns senare del.³ Från förromersk järnålder är ett fynd gjordt vid Hallstätter Salzberg i Österrike. Det var ett fyrkantigt hus af runda stockar med runda skåror på stockarnas öfversida för knutningen.⁴ I den forna Persanzig-sjön i Pommern har påträffats en pålbyggnad af glest, liggande timmer med mycket svaga skåror på öfversidan. Vid gaflarnas midt stodo på utsidan stolpar, som uppburo ryggåsen. Det sistnämnda har många paralleller både i Nordsverige och i Finland. Byggnaden tillhörde yngre järnålder.⁵

¹ Jmf. Richard Dethlefsen: Bauernhäuser und Holzkirchen in Ostpreussen, Berlin 1911.

² U. T. Sirelius: a. a. i Finnisch-Ugrische Forschungen. Bd 9, sid. 63.

³ Montelius: a. a., sid. 81.

⁴ Sirelius: a. a. och bd, sid. 64.

⁵ Kasiski: Die Pfalbauten in dem ehemaligen Persanzig-See bei Neustettin, Baltische Studien, Stettin 1869, sid. 77 ff.

Vid denna tid synes som nämnts redan knuttimringstekniken ha funnits hos oss.

Om också knuttimringen på de vanliga kulturvägarna söderifrån kommit till oss, finnes inget stöd för att medräkna det västliga hufvudstråket. De flesta skälen tala i stället för att anse de östligare vägarna för de egentliga förmedlarna. Det är troligen öfver Oder och Weichselområdena som Skandinavien till största delen nåtts af nu berörda företeelser.

Vi återgå till husens form. Till grundtypen hör också ett för-
rum, som bildas på olika sätt. Gemensamt för dem är att taket skjuter ut öfver dörrgafveln som ett skydd.

Det understödes då ibland af tvenne (eller flera) stolpar. Denna typ, som här kallas *förhall*, är som bekant belagd inom vidsträckt område i Europa såväl i historisk som förhistorisk tid och finnes i byggnader af resvirke, liggtimmer och sten. Den sammanhänger med liknande anordningar på både runda och ovala hyddor. Förhallen har alltså det knuttimrade huset öfvertagit från resvirkeshuset.¹ Äfven om olika typologiska skikt af förhallens utveckling finnes representerad i norra Europa, torde den utbildade formen med framskjutande sadeltak, stött på stolpar, äfvenledes kommit till oss söderifrån. — Ibland har man insatt flera stolpar mellan de båda ursprungliga, och de ha då till funktion att understödja takåsar.² De förekomma också reducerade till dockor på en tvärbjälke i förhallens gafvelröste (jmf. i det följande!).

Dessa mellanstolpar motsvara väl närmast kolonnerna i den något yngre forngrekiska megarontyp, som har kolonner mellan anterna. För öfrigt utfyllas ibland i resvirkeshusen förhallens väggar till ett mer eller mindre slutet rum. Äfven finnas korsningsformer med nästa form af förrum.

Denna andra hufvudtyp har husets båda sidoväggar framskjutande ett stycke vid ingångsgafveln, hvarigenom ett öppet, täckt för-
rum bildas, som här kallas *svale* eller *gafvelsvale*. Det är den

¹ Stöd Stolparna i det inre, som också höra ihop med resvirkeskonstruktionen, saknas däremot normalt i våra knuttimrade hus. Jag har dock påträffat dem någon gång, t. ex. i bastur.

² Jmf. Mandelgren: Atlas till Sveriges odlingshistoria, pl. IV, fig. 35.

normala formen i de äldre megara, där mellankolonerna saknas, och är således belagdt redan omkring 2,000 år före Kristus.¹ I våra knuttimrade hus är svalen en ofta förekommande och konstruktivt sedt en synnerligen naturlig form. Man valde eller tillhögga kortare timmer till gaflarna än till långsidorna och underlät delvis att afhugga stockändarna vid dörrgafveln. Detta är alltså knuttimringsteknikens sätt att åstadkomma ett förrum. Det har sannolikt icke utbildats först i Norden utan följt med det knuttimrade huset, äfven om man också själfständigt kommit till samma resultat här. De första belägg vi äga på denna husform hos oss äro en del kämpagrafvar på Gottland, och i dessa hus från den äldre järnåldern påträffades också rester af innerväggar i knuttimring, medan väggarna utvändigt voro af sten. Det kunde ju tänkas att den äldsta megarontypens anter (ibland motsvarade af något utskjutande långväggar på baksidan också) bero på förebilder

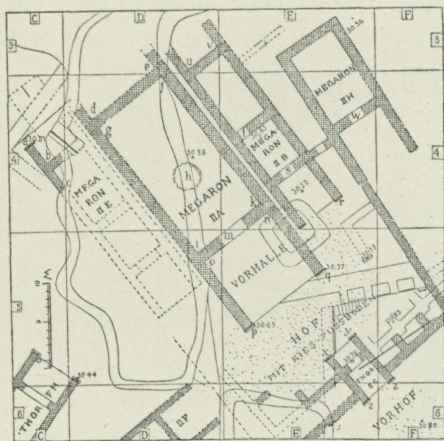

Fig. 2. Megara. Troja, andra staden.
Efter Dörpfeld, Troja und Ilion,
s. 81, fig. 23.

med liggtimmer, fig. 2. Tidsprånget framåt till de första beläggen på knuttimring är ej mer än några hundra år, hvarför det kanske kan utfyllas genom nya fynd. Detta är emellertid ovisst, speciellt då ur resvirke utveckladt ramverk ofta kan visas ha föregått. I hvarje fall afviker megarontypen från Orientens fyrsidiga hus såväl genom sin svale som eldstaden i midten, hvilket är ett nordligare drag.

Grundtypen med svale har rektangulär form. Likväl finner man här som i fråga om hus med förhall, att det slutna rummet i byggnaden i äldre hus ofta har en tämligen kvadratisk plan. Både denna och den rektangulära synas emellertid ha existerat jämsides hos oss alltsedan det fyrsidiga husets uppträdande.

¹ Montelius: a. a., sid. 160.

Det finnes bland de ursprungligare nordiska knuttimrade husen en del särformer, som synas vara utspecialiserade redan före inbrottet i Norden. Dit hör t. ex. stolpboden, som har en utomordentligt stor utbredning inom vidt skilda områden. Likaså finnas en del konstruktioner, som återgå på äldre faktorer. Dessa måste emellertid studeras i sitt särskilda sammanhang och skola till en del belysas i det följande.

Husets vidare utveckling från grundtypen går efter olika linjer, men det är mest boningshuset som går i teten. Ombildningen sker för olika ändamål eller under inflytanden utifrån så, att typutvecklingen skapar dels likartade ändamålsgrupper, dels geografiskt afgränsade provinstyper. Samtidigt förmår likväl urtypen bibehålla sig i vissa ändamålsgrupper, så att den alltjämt kan återfinnas i alla gammalsvenska landskap. Det senare beror, såsom i det följande skall visas, på att vissa huskategorier, som lågo mera spridda utanför gårdsformationerna, t. ex. bastun,¹ smedjan, ängsladan, länge förblefvo mera oberörda af utvecklingen, där ej särskilda omständigheter tillstötte. *Grupperingen och gårdsanläggningarna spela en afgörande roll i det nordiska husets historia.* Då nu urtypen äfven i boningshus här och där kunnat bibehållas, antyder detta, antingen att bygden är särdeles ålderdomlig eller att speciella syften eller lefnadsförhållanden gifvit dessa hus deras särprägel. Sålunda har också stor fattigdom eller åtminstone materialbrist etc. kunnat verka konserverande.

De första särmärkena vid boningshusets utveckling och differentiering äro hos oss följande: *rumsfördelningen*, beroende på sammanväxt af olika hus eller tillkomst af innerväggar, *gafvelsvalens öfvergång till att bli ett slutet rum*, *uppkomsten af ingångsdörr på långsidan* samt *eldstadens förflyttning till ett hörn eller en vägg*,² vidare *kökets indragande i stugan*. Därtill komma en serie andra detaljer,

¹ Bastun har redan tidigt börjat flyttas ut från de andra husen (jmf. Sven Lönnborg: »Gamla hus och hustyper» i Ymer 1903, sid. 178). I Magnus Erikssons landslag säges »nu stander bapzstoua vtan garþz, smiþia, hemelikt hus ællæ laþa».

² Mellan svenska hus och finska eller slaviska uppstå genom eldstadens förläggning och ugnens användning tydliga divergenser, jmf. A. O. Heikel: Die Gebäude der Čeremissen, Mordwinen, Esten und Finnen i Journal de la Société Finno-Ougrienne, IV, 1883.

hvilka dock i stort sedt ansluta sig till den bild af fördelningen nyssnämnda faktorer ge.

Den vanligaste planen af boningshus i Sverige är den fig. 3 visar, med en hvardagsstuga med eldstad och en smälare förstuga med ingång på långsidan, vanligen med ett afdeladt rum i förstugan. Ungefär samma utbredning har planen i fig. 4 med ett större tillbyggt rum, en »ander» eller »gäststuga» på andra sidan förstun och således ingången på midten af husets långsida. Stugan fig. 4 har dörr åt båda sidorna. Vanligare — och typologiskt sedt yngre — är en afbalkad kammare i förstun liksom i föregående grupp. Parstugutypen är ej fullt så vanlig som den enkelt tvärdelade stugan af olika skäl (olika gruppering af husen, sociala faktorer, i senare tid uppkomsten af öfvervåning etc.). Båda dessa typer finnas dock inom hela det gammalsvenska området och äfven delvis inpå de gammaldanska provinsernas. De finnas ock i Norge och delvis i Finland.

Afvikande härifrån är den sydgötiska typen: en enkel ryggåsstuga, ursprungligen med öppen svale, till hvars ena eller båda gafflar ett härbre (ofta med loft) fogats, fig. 5 a och b. Äfven detta komplex sammanväxer med tiden till en enhet under samma tak. Eldstaden ligger på samma plats som i de vanliga svenska

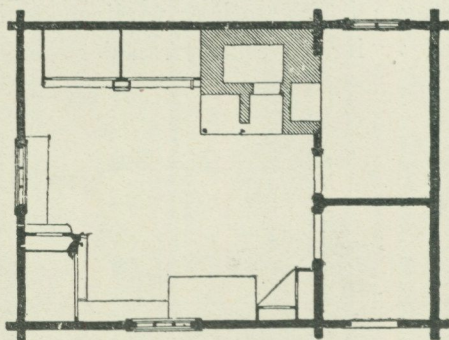

Fig. 3. Morastugan på Skansen.

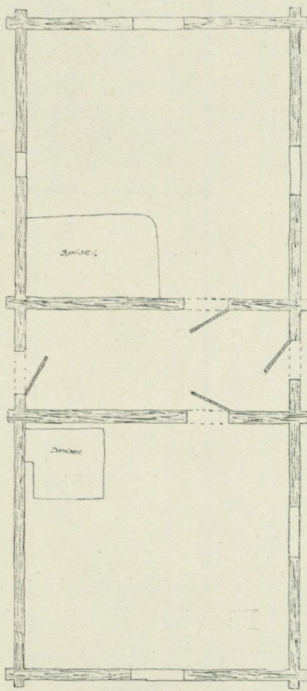

Fig. 4. Boningshus.
Hvalsta, Svärta sn,
Södermanland.

stugorna, men kommer genom grupperingen vanligen i husets midtrum. Området vid spiseln afskiljes genom en tvärstock från stugan i öfrigt och är vanligen stenlagdt. Häri och i en del annat ses en tydlig påverkan från det skånsk-danska »sterset» (det stenlagda

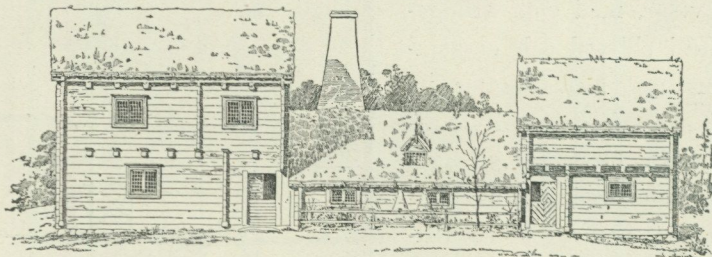

Fig. 5 a. Blekingstugan på Skansen.

kökspartiet finns dock äfven annars, t. ex. i vissa trakter i Finland,¹ liksom i Norge). Utbredningsområdet för denna hustyp är norra Skåne, Halland, Blekinge, Småland och — ännu på 1700-talet — Västergötland upp till Kinnekulle.² Ett eller annat exemplar är ock

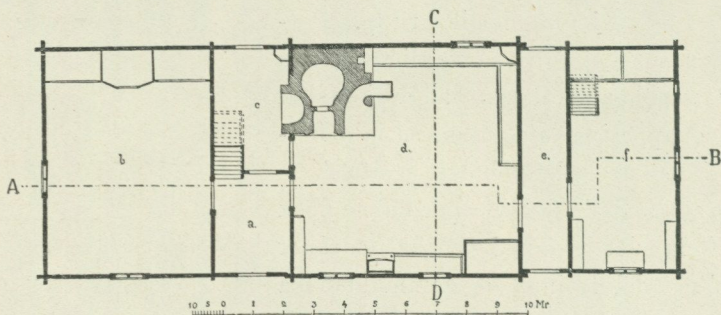

Fig. 5 b. Blekingstugan på Skansen.

känt på Öland.³ Senare kunna dessa 2 eller 3 hus sammanväxa helt och få samma tak, antingen med en eller två våningar.

På visst sätt besläktadt härmed är det här och där ex. i Västergötland förekommande bruket att kombinera en bod med stugan,

¹ Sirelius: Finn.-Ugr. Forsch. XI, sid 72 f.

² Skansens kulturhistoriska afdelning. Vägledning. Jmf. Pehr Kalms Wästgötha och Bohusländska Resa år 1742. Stockholm 1746.

³ Jmf. ex. Mandelgren: Atlas till Sveriges odlingshistoria. Pl. VII, fig. 63.

men ej sällan förläggas denna jämte framkamrar där ensidigt i förhållande till förstugan, och sammanväxten blir ofta ej fullständig med gemensam ingång. Grupperingarna längre norrut, exempelvis i Dalarna, ha vissa betydelsefulla särdrag, hvarom mera i det föl-

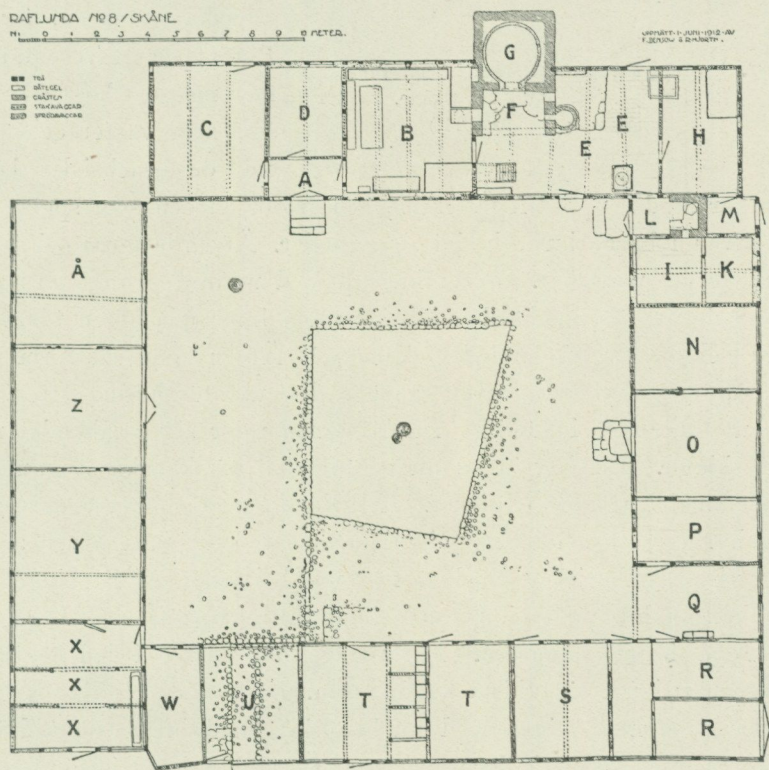

Fig. 6. Raflundagården på Skansen.

B = stuga, E och F = kök.

jande. Här må blott nämnas kombinationen af boningshus och stall i norra Dalarna, som på visst sätt påminner om liknande grupperingar i Tyskland, vidare boningshus och bryggghus i Närke etc.

Liksom i fråga om materialet är det skånsk-danska boningshuset i viss mån skildt från det svenska. Grundformen är ett hus med inre tvärvägg, så att spisen kommer i förrummet, ehuru en sättugn från köket (»sterset» af stekarhuset) genom väggen når in i stugan, som annars i flera hänseenden liknar den svenska hvardagsstugan, fig. 6. Äfven

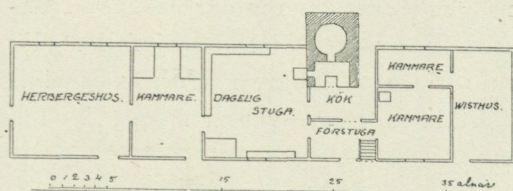

Fig. 7. Boningslängan till skattehemmannet n:r
20 Skepparslöf, Gärds hd, Skåne.
(Planritning från år 1811.)

förekommer dock att köket är afdeladt från förstugan, ungefär som koven eller förstukammaren i de svenska stugorna, fig. 7. Plantypen öfverensstämmer med det högtyska huset, som väster och öster om det sachsiska huset

influerar ända upp till Östersjön och Nordsjön och som spelat stor roll äfven i borgarhus och slottsbyggnader. Äfven letterna och litauerna har det påverkat. Detta hus uppstod ur det enrummiga huset, som hade en öppen hård midt i, genom införande af en tvärvägg (eller också två) såsom i det skånska.¹ Äfven i spisens form med den väldiga rökhuven samt genom den utanför husets yttervägg ofta utskjutande, invändigt runda ugnen röjer sig sambandet med Sydtyskland. Emellertid är nu berörda del af skånska stugan ofta endast en del af huskomplexet. Till denna fogas vid hvardera gafveln härbren liksom i det sydgötiska huset, hvarjämte äfven andra drag visa samhörighet med den svenska stugan. I Blekinge kan den skånska hustypens inflytande ibland direkt påvisas. — Ingången ligger på husets långsida. Detta läge har dörren i den högtyska hustypen redan i sin äldsta kända form.

En tredje, möjligen med nu berörda grundplan besläktad typ, förekommer ej sällan i Norge, spec. på Östlandet, hvarvid förrummet är hufvudrum med eldstad. Ingången är på husets långsida, och vid ena gafveln är en mindre kammare. Jag har äfven påträffat denna plan i norra Dalarna. Den finns emellertid äfven annorstädes i Sverige, ex. i Västerdalarna och i torparstugor i Västmanland.

I äldre hus i det egentliga Sverige fanns i de förut anförda allmännaste typerna eldstad endast i hvardagsstugan, ej i förstukammaren eller anderstugan. (Jmf. fig. 3, 4 och 9.)

¹ Jmf. Rudolf Henning: Das Deutsche Haus, Strassburg 1882, sid. 8, 127, 141 ff, och Chr. Ranek: Kulturgeschichte des deutschen Bauernhauses, Leipzig 1907, sid. 21, 48, 49, 62, 66.

I senare tider får förstukammaren ej sällan eldstad, kombinerad med samma mur som hvardagsstugans spis och äfven i anderstugan placeras slutligen en spis, kakelugn eller kamin. Bakugnen, som i äldre tid (och i vissa trakter alltså) fanns i en särskild bagarstuga, inflyttades i stugan på många håll, kombinerad med härden.¹ Dess plats var då i hvardagsstugan, som då blir både kök och bagarstuga.

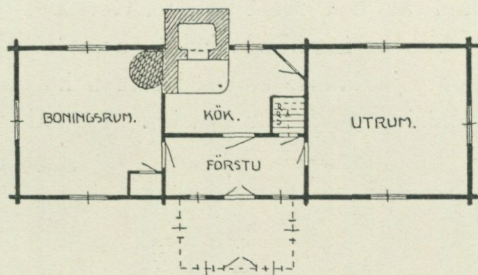

Fig. 8. Boningshus. Inlängan, Blekinge.

Emellertid kan man i fråga om kökets placering särskilja två hufvudområden i det egentliga Sverige. I det nordligare, som omfattar Norrland och större delen af Svealand samt svenska Finland, är köket placeradt såsom i det föregående omnämnts, där ej särskilda inflytanden göra sig gällande, såsom i herrgårds- eller boställsbyggnader, städer etc. (jmf. Laxbrostugan på Skansen som tillhört

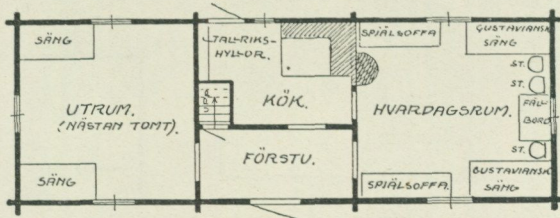

Fig. 9. Boningshus. Inlängan, Blekinge.

en bergsmansläkt). I det södra området ligger stundom köket, vanligen med bakugnen, i förstukammaren, ibland vid väggen emot hvardagsstugan men senare genom högre ständsinflytande stundom vid förstuväggen, fig. 8, 9, 10 och 11. Nyssnämnda förändring beror på inflytande söderifrån, dels från det skånsk-danska huset, dels direkt från Tyskland, säkerligen ej minst öfver östra Tyskland, där äfven husplaner finnas, som mycket nära likna de svenska.

Gränsen mellan de båda områdena går genom södra Svealand, men ej vidare skarpt markerad. I väster går gränsen längre norrut

¹ Jmf. Axel Nilsson: »Äril, spis och ugn». Ymer 1905.

än i öster. I Värmland är den södra gruppens köksplacering vanlig, den förekommer också i Närke, ja stundom äfven i sydvästra Västmanland och i västra och södra Södermanland. I norra Östergötland är den regel och på Gottland förekommer den också.¹ Företeelsen är ingalunda helt genomförd eller undantagslös, men är vanligare ju längre mot söder man kommer. Att den varit eller är på vandring norrut är tydligt. I Småland, ja ända upp i Östergötland,

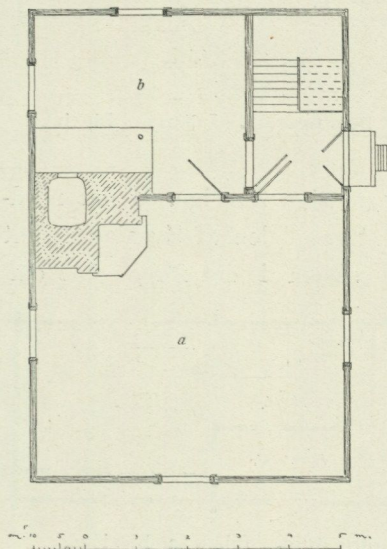

Fig. 10. Boningshus. Hycklinge sn, Kinda hdl, Östergötland.

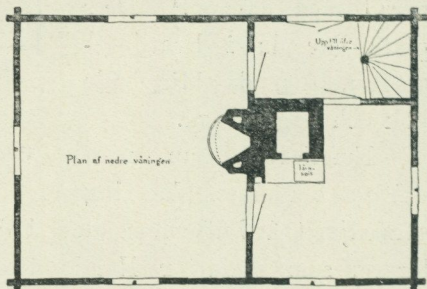

Fig. 11. Bergsgården i Mellösa by och sn, Södermanland.

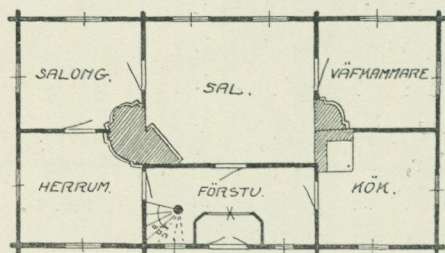

Fig. 12. Fogelmara herrgård. Kristianopels sn, Blekinge.

markeras det sydliga inflytandet ibland genom särskild dörr till köket på husets baksida (eller gavel) som är vanligt i det skånska huset. I viss mån influeras också bilden af det inflytande boställen etc. utöfvade. Sålunda upptogo Erik Dahlbergs förslagsritningar för militära boställen af 1687 delvis den södra gruppens köksplacering. Men å andra sidan sträfvade stilutvecklingen från och med renässansen efter andra symetriska system, af hvilka ett förlade ett

¹ Jmf. K. A. Berlin: Gamla gårdar och stugor på Gotlands landsbygd (Sv. Turistf. Årsskr. 1904).

stort rum, en sal, i midten af huset, fig. 12, och hos allmogen ha vi en serie öfvergångsformer från den lilla förstukammaren till en dylik sal. Detta system synes på 1700-talet börja influera hos allmogen, men oberoende af denna modestilsinfluens tränger, som vi sett, den folkliga typen sig fram. Äfven i herrgårdsmässiga byggnader brukade köket få särskild dörr.

En placering af köket i midten af huset förekommer också ibland i Norge, speciellt i söder samt i omgifningen af vissa städer, t. ex. Trondhjem.¹ En annan företeelse måste här omnämnas, nämligen i bagarstugorna, som ofta ha stuguform. I nordöstra Jämtland och sporadiskt i Dalarna är bakugnen ibland placerad i koven, således en typ som påminner om den sydsvenska. Detta är emellertid där hufvudsakligen begränsadt till bagarstugorna och geografiskt isoleradt. Jämför för öfrigt om fäbodstugor i norra Helsingland i det följande.

Skillnaden, som uppkommit genom köksplaceringen, är ju en söderifrån uppträngande och relativt ung företeelse, men olikheten mellan det norra och södra området i Sverige äger paralleller i etnografiska och språkliga företeelser (äfven beträffande husen i öfrigt, t. ex. förekomsten af stolpbodar), som berättiga oss att räkna med två hufvudzoner i Sverige, med vaga gränser, som än falla i södra Svealand, än i norra Götaland. Härmed samstämmer gränsprovinsernas neutrala karaktär ifråga om allmogekonst och etnografiska förhållanden i allmänhet. Den norra typen företer ett äldre tillstånd: köket (d. v. s. vinterköket) ligger i hvardagsstugan. Jämnsides därmed finnas emellertid de utanför stugan belägna bagar- och bryggstugorna (ofta förenade i ett hus), ej sällan dessutom särskildt sommarkök. Äfven i detta afseende visar sig det nordliga området mera ha bevarat en primitiv karaktär än det sydliga, ehuru å ena sidan bakugnen söderut ofta också kan ha stannat utanför stugan och å den andra i vissa mera utvecklade slättbygder norrut bakugnen kan ha indragits i stugan. Här är det således mera en gradskillnad. Förutom bevarandet af det äldre tillståndet i fråga om köket kan man

¹ Jmf. Eilert Sundt: Om Huslivet i Norge, sid. 30 och s. förf.: Om Bygningsskikken paa Landet i Norge, sid. 165, 290 etc.

i mera aflägsna trakter inom det nordligare området påträffa hus, som äga en ålderdomligare och primitivare karaktär än i landet för öfrigt. Detta gäller framförallt fäbodarna, där anläggningarnas art och lefnadsförhållandena bidragit att konservera åtskilligt, som i den egentliga bygden öfvergifvits. Ett tydligt tecken på ålderdomlighet ligger bl. a. däri, att boningshusen i stor utsträckning här bevarat grundtypen. Knappast finnes emellertid något svenskt område, som bättre än fäbodarna i Jämtland, Härjedalen och Dalarna bibehållit det gamla. I de s. k. långfäbodarna i Älfdalen erhålla vi en utgångspunkt, emedan förhållandena där i mycket äro de mest primitiva inom området. Det kan i förbigående anmärkas, att Älfdalen äfven i en del andra afseenden måste tillskrifvas rangen att intill de senaste årtiondena ha varit Sveriges ålderdomligaste socken. Språket bär en synnerligen konservativ prägel, och exempelvis kan anföras att nasalvokalerna, som för öfrigt bortlades i största delen af Norden åtminstone på 1200-talet, här ännu i stor utsträckning kunna iakttagas. På liknande sätt förhåller det sig med runskriften, som ända in på 1800-talets senare hälft lefvat kvar och användts i dessa trakter.

II.

Innan vi behandla fäbodarna i dessa trakter blir det nödvändigt att dröja vid en annan sida af kökets historia än placeringen, nämligen dess utveckling och användning. En utförligare behandling af detta ämne skall jag söka ge i annat sammanhang. I långfäbodarna kallas kok- och sofhusen *eldhus*. Detta namn finnes äfven annorstädes, ex. i Norge och i fornvästnordiskan. Det innebär inget annat än ett framhållande af att detta hus har eldstad i motsättning mot de ouppvärmbara. Senare särskiljer termen hus med öppen hård från stugor med ugn eller hörnspis. Vanligen anser man, att blott ett hus ursprungligen hade eldstad, hvaraf termen eldhus. Detta kan endast delvis vara riktigt, d. v. s. mindre gälla Norden, åtminstone större delen af Skandinavien, än mera sydliga trakter. Den stora klimatskillnaden mellan vinter och sommar i Skandinavien synes mycket tidigt, möjligen redan under stenåldern, ha åstad-

kommit, att äfven den fasta befolkningen bodde på olika sätt vinter och sommar. Näringsförhållandena nödvändiggjorde ju tidigt att man för boskapens, jordbrukets eller fiskets och jaktens skull växelvis uppehöll sig på olika platser vinter och sommar, men en motsvarande skillnad synes äfven af gammalt ha funnits mellan sommar- och vinterboning hos den helt fasta befolkningen i vårt klimat. Om vintern kröp man ihop så mycket som möjligt i ett rum, som kunde uppeldas och tjäna till kok- och sofhus. Detta har i stor utsträckning bibehållit sig hos allmogen ända till vår tid, till och med så, att när köket, såsom ofvan framhållits, i södra delen af Sverige placerats i den lilla kammaren midt emot förstugan, har man, åtminstone i vissa delar af Småland, under vintern ensamt använt detta rum till sof-, arbets- och kokrum för hela familjen. Den oerhörda hettan i en dylik boning har i vårt klimat haft en särskild lockelse. År 1586 har S. Kiechel, som då reste genom landet, en del intressanta uppgifter härom,¹ stödda på förhållandena i Småland och Blekinge: »Kök, kammare, sofrum samt allt hvad till hushållet hörer, allt inrymmes om vintern i detta rum (stugan) och i stället för spis bruka de bakugnen; i densamma uppgöres eld tre timmar före dagen, så att i detta rum är så varmt, att hustrun, barnen och tjänstefolket, som icke ha utgöra, hela vintern gå i bara linnet.» Äfven Linné och andra författare ha påpekat liknande förhållanden. I själfva verket äro bastubaden och de finska och slaviska folkens sätt att bo i bastur och rökstugor en tillspetsad form af dylika lefnads- och bostadsförhållanden. Svettbodyden, som äldst togos i boningshusen vid den öppna härden, utvecklas så småningom till ångbad, för att slutligen försiggå i ugnförsedda rökstugor eller bastur. Hos de nordligare folken förblir detta hus gärna vinterbostad, medan det hos skandinaverna degraderas till uthus, utan att man kan fastställa någon period, då de skulle ha bott i ugnsbastur.

Om sommaren flyttade man, ofta dock ej de gamla, ut ur vinterhuset och sof i uthus, bodar och lador eller i särskilda sommarhus.² Oerhördt vanligt och vidt utbreddt på nordliga bredd-

¹ S. Kiechel: En resa genom Sverige år 1586 (Heimdals folkskrifter 44, sid. 29).

² Sommarhus omnämnes 1487 på Gottland, jmf. C. J. Bergman, Gotländska skildringar och minnen, sid. 53.

grader är emellertid också, att man har ett särskildt sommarkök, där man eldar och kokar under den varma årstiden. Detta kan vara blott en härd i det fria eller också ett särskildt hus. Både namnet och bruket finnes belagdt ifrån Norrbotten till sydligaste Sverige, men har ännu i Norrland en genomgripande betydelse. I Norge har det varit i hög grad vanligt i gamla gårdar att vid sidan af särskilda sommar- och vinterstugor ha eldhus, nyttjade till sommarkök.¹ Hos finsk-ugriska folk² och hos letterna³ äro dessa företeelser starkt utpräglade, och så långt tillbaka, som man känner, synas de haft särskilda sommarkök, medan de om vintern bodde i jordhus, rökstugor etc. I Österbotten beskriver Linné år 1732⁴ rökstugor, nyttjade till bostäder. De hade ugnar men »ingen säng, ty de ligga på golfvet, dock om sommaren mest i lider». »Och såsom det skulle vara hazzarderligt om sommaren att elda uti dylika hus, hafva de ett apart hus, uti hvilket de koka, hvilket är byggdt med sten som i lapparnes kåtar, fast 3 gånger så högt och 2 gånger så bredt, dock ej täckt, utan som en vedkast uppsatt med halm, klöfde gärdslängor, hvar-uti de koka och bränna brännvin» — — —. »Stegerhusen (sannolikt försedda med bakugn) bygga de liksom på några gästgifvargårdar synes med en stock, är högt, men ej särdeles bredt — —. Stegerhus här äro med murade kätlar att koka hästdynga uti till boskapen, item att varma vatten, att slå på renmossa till boskapen. Öfverst uti rökes fläsk och lax — —.» Dessa stegerhus (stekarhus) äro en yngre företeelse. — I Uppland har man trott sig på arkeologiska skäl kunna konstatera särskilda kok- och sofhus (båda med eldstad) på en boplatz från gånggriftstid med runda resvirkeshyddor.⁵ Detta är ju möjligt, men mera lockande är dock att tolka dem som sommar- och vinterkök. Emellertid är detta osäkert, dels emedan vi ej känna dessa människors vistelseorter under olika säsonger, dels emedan andra etnologiska förhållanden kunna spela in, ex. om hushållets medlemmar voro uppdelade på särskildt sätt, om det är enfamiljshus etc. En-

¹ Eilert Sundt: Om Bygnings-Skikken, sid. 48 f.

² Sirelius i Finn.-Ugr. Forsch., IX, sid. 75 etc.

³ A. Bielenstein: Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten, I.

⁴ C. v. Linné: Iter Lapponicum. Ungdomsskrifter, utg. af Ewald Ährling, sid. 175 f.

⁵ Sune Lindqvist i Fornvännen 1916, sid. 171.

ligt flera forskare kan man på litterär väg ej konstatera särskildt kök på germansk botten förrän under frankisk tid. På Island är det först omkring år 1000 de kunna beläggas hos bönderna. Sålunda finnes i den poetiska Eddan direkta uppgifter om gemensamma kok- och sofhus, men ej motsatsen, och i Norge talar ännu Magnus Håkanssons landslag i andra hälften af 1200-talet om dylika kombinerade hus. Enligt den uppfattning vi här sökt häfda måste detta för Skandinavien vidkommande bero på att vinterköken af gammalt haft en sådan karaktär, medan sommarköken kommit i skymundan i litteraturen. På stormännens gårdar däremot synes i västra Norden kök förekomma som fast institution året om i särskilda hus (soðhus, steikarhus etc.)¹ redan vid 800-talets slut. Först senare uppdyka bagarstugor och bryggghus, särskilda eller förenade. I Sverige ha vi redan i de gamla landskapslagarna belägg på fasta, särskilda kök, stekarhus, men de gamla beläggen röra blott prästgårdar. Företeelsen är i denna form inkommen söderifrån och vann först fotfäste hos de mäktigare och förnämre och spridde sig därefter långsamt bland allmogen. Det frankiska huset med dess utlöpare norrut i det danskskånska huset och den södra svenska gruppen med kök i förstkammaren innefattar i viss mån dylikt särskildt kök, men har ofta dessutom särskilda bagar- och bryggstugor, hvarjämte, såsom ofvan framhållits, sommarköksinstitutionen äfven här ofta gör sig tydligt gällande. Detta sker ex. i Småland så, att köket i koven kan öfvergå till att bli både sofrum och kök under vintern eller så att detta kök blott användes om sommaren eller också så att bagarstugan utanför blir sommarkök (så ex. ofta i Blekinge) etc.

På de stora borgarna och herrgårdarna och de gårdar, som direkt följde dem, låg köket ofta i en särskild flygel eller undre våning, hvarjämte särskilda kök kunde finnas för herrskapet (jmf. herrköken i Borgholm, Kalmar etc.) och för tjänarna. Normalt finnas dess-

¹ Hjalmar Falk i »Maal og minne» 1910, och J. Hoops: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Strassburg 1915—1916, art. Küche; V. Gudmundsson: Privatboligen på Island, s. 100 ff.; Rhamm: Ethnografische Beiträge zur germ.-slaw. Altertumskunde II: 1 flerstädes. Jmf. Axel Nilsson: Äril, spis och ugn, Ymer 1905, sid. 204.

utom särskilda bak- och bryggstugor. Sammansmältning af husen gör sig emellertid äfven här gällande.

Sommarköket kunde bli till fast institution, bli stekarhus eller bagarstuga. Inkommandet af bakugnen och ugnen öfver hufvud är af stor betydelse ej blott för kökets utan äfven bostadens historia i allmänhet. På en del håll i Norden ha vi bevis för att ugnen införts tämligen tidigt i vinterbostaden med normal funktion att uppvärma huset. Det är ett sådant bostadshus med ugn som ordet stuga (äldre stöfa) ursprungligen inneburit, ehuru i vårt land betydelsen urblekts till att vanligen bli: hus med hörnspis. I stugor af denna senare typ flyttades nämligen eldstaden till ett hörn och fick sidomurar mot väggarna, hvilket beror på inflytande söderifrån, liksom rökfång och skorsten, och denna nya boningshustyp fick genom sammanhanget med de kontinentala formerna namnet stuga. I sommarköket, stekarhuset eller i ett speciellt hus, bagarstugan, nyttjades en särskild ugn, bakugnen och, såsom Axel Nilsson framhållit, synes det vara här den kombinerade typen med ugn och grufva uppkommit, hvilken senare inflyttades i stugan.¹ De gamla vinterhusen degraderades till olika ändamål, såsom badstugor (bastur), kök etc. Om ugnen, som tidigt blef outhärlig i bastun, också fanns där före utdifferentieringen ur vinterhuset är mera ovisst. Det blef i hvarje fall ej af lång varaktighet eller brukadt öfverallt.

I köket eller bagarstugan kunde brygden försiggå, men man har också talrika exempel på särskilda brygghus.

Tillkomsten af nya slag af hus skedde ibland genom nybyggnad af dessa, men synnerligen vanligt har det varit, att man icke förrän det var absolut nödvändigt ref ett hus, utan degraderade det till något annat af sämre slag eller som ej behöfde vara så helskyddande. Sålunda framhåller Eilert Sundt liksom också Sandvig² att eldhus, sommarstuga och vinterstuga kunde stå vid hvarandras sida på en gård såsom äldre och yngre generationer, så att eldhuset ursprungligen varit gårdens förnämsta och sommarstugan förr vinter-

¹ Axel Nilsson: Äril, spis och ugn. Ymer 1905, sid. 204.

² Eilert Sundt: Om Bygnings-Skikken, sid. 49 f.; A. Sandvig: De Sandvigske Samlinger. Lillehammer 1907.

stuga. Utvecklingen fortsatte för öfrigt så att man kunde få en särskild ny- eller storstuga för festbruk, då vinterstugan blott blef dagligstuga etc. Vi ha direkta paralleller härtill hos oss. Emellertid bidrager detta att göra bilden af utvecklingsgången mera flytande.

Fig. 13. Eldhus med mjölkstuga. Hedbodarnas fäbod, Älfdalens sn, Dalarna.
(Eldhus till höger, mjölkstuga till vänster.)

III.

Långfäbodarna i Älfdalen, kallade »långbodar» (»launggbuðär»)¹ äro de längre bort från byarna belägna fäbodställen, som nyttjas från mid-sommar till in i september och dit man icke flyttar såsom till de närmare byarna liggande »hemfäbodarna», utan öfverlåter vården af boskapen, mjölkhushållningen etc. åt kvinnliga vallhjon, hvarvid alla de i fäbodlaget (»bu-læð») deltagande gårdarna uppdelas sig i ett eller några

¹ I flere fall har jag för benämningarna haft nytta af Lars Levanders: *Livet i en älvdalsby före 1870-talet*. Stockholm 1914.

få vall-lag (»gesl-lag») med inom vallaget gemensamma vallhjon. Därför blefvo också en hel del arbeten och hus gemensamma. Det inhägnade området, fäbodvallen (»teckte»), användes till foderäng.

Mellan långfäboden, hemfäboden och byn finnas olikheter ifråga om anläggning etc. samt arten och mångfalden af hus. En karaktärsskillnad ligger först och främst däri, att bonings- och fähusen —

Fig. 14. Fähus. Hedbodarna, Älfdalen, Dalarna.

åtminstone i äldre tider — voro sommarbostäder och följaktligen voro mindre ombonade och inrättade att trotsa vinterkölden än byarnas hus. Hemfäbodarna likna delvis byarna, men vanligen saknas loftbodarna, icke sällan också logar (kornlador). På långfäbodarna saknas båda dessa och vanligen också stolpbodarna, ehuru de här och där förekomma, dock förr mera än i senare tider. Likaså saknas en del skjul och småhus för diverse ändamål (ex. kölnor, bastur etc.), som finnas i byarna och delvis i hemfäbodarna. De hus jag konstaterat på långfäbodarna i Älfdalen äro följande:¹

¹ Flertalet af de viktigaste långfäbodarna i Älfdalen ha af mig undersökts för Nordiska Museet 1915 och 1916. Förut ha N. E. Hammarstedt och D. Ljungdahl undersökt en del fäbodarna inom området, jmf. den förstnämnde: »Svenska Folket», i Ljus' »Sveriges Rike» och i »Uppland. Skildring af land och folk», II.

Fig. 15. Lada. Asploks fäbod, Älfdalen, Dalarna.

Fig. 16. Färhus. Asploks fäbod, Älfdalen, Dalarna.

1. *Eldhus* (»jälldaus» eller stundom »störus»); fig. 13. Dylika finnas till ett smärre antal på hvar fäbodvall och flera gårdar, vanligen ett vallag, ha ett ihop. Eldhuset är kok-, sof- och arbetsstuga.

2. *Mjölkstuga* (»mjäkstugu») finnes vanligen sammanparad med eldhuset och till samma antal, jmf. fig. 13. Däri förvaras mjölk, smör, ost, matvaror etc.

3. *Fähus* (»fjås») för kor och kalvvar, fig. 14. Vanligen har

Fig. 17. Stolpbod. Tennbodarna, Älfdalen, Dalarna.

hvarje gård sitt särskilda, men ibland är det två delägare. Fähusen äro för planläggningen af fäbodvallen det centrala.

4. *Lada* (»laðu») för hö, normalt en för hvarje gård, men exempel finnas dock på två delägare,¹ fig. 15.

5. *Fårhus* (»smälå-fjås»), ej alltid förekommande och vanligen flera gårdar om ett. De likna fähusen och i dem hållas får och getter. Fig. 16.

¹ Ladorna låsas vanligen. Detta sker annars endast i stolpbodar och ibland i mjölkstugor.

6. *Stolpbod* (»baur», »ståpbaur»), fig. 17, ej vanlig, men användes till förvaring af skålar, fisknät, kläder, tunnbröd etc.

7. *Stall* (»ställ»). Jmf. fig. 1. Några stall finnas ej alltid, och i flera fall synas de ha uppförts i senare tid, men en del äro gamla. De kunna tillhöra en eller flera gårdar.

8. *Nyare boningshus* (ibland kallade »akustugur», gäststugor etc.). Dylika stugor af tämligen ungt datum med hörnspis och ingång på gaveln, fig. 18, eller på långsidan direkt in i stugan ha numera i många fall efterträdt eldhusen som sofrum och matkök. De synas först ha uppförts till bostäder under vintervistelse på fåbodarna vid skogsarbete, vedkörslor, hämtning af hö etc., men omtalas redan på 1700-talet af Hülphers som »gäststugor». Nyttjas i stor utsträckning af skogsarbetare, som här låna husrum, men tjänstgöra här och där som sofstugor, då eldhusen blott fungera som kokhus.

9. *Källhus* (»mejeri» etc.). Det är små bodar, som uppbyggts öfver en bäck, en källa etc. och äro försedda med en bassäng, hvori mjölk och gräddkärl nedsättas för att kylas. De äro af tämligen ungt ursprung och tillhöra flera gårdar, stundom hela fåbodlaget.

Från 1700-talet föreligga en del uppgifter om dessa trakter, som äro af intresse i detta sammanhang. Om Älfdalens fåbodar meddelar Linné vid sin resa 1734 inga närmare uppgifter, men om gårdarna i Särna säger han:¹ »Vid alla gårdar brukas ett slags hus, *eldhus* kallade, utan spis. Midt på golfvet är 1 famns lång och 1½ famns bred, 1 alns hög gråstensmur, på hvilken eldas. Två bjelkar stå längs åt huset, på hvilka en tvärkäpp lägges, hvarpå hänger en

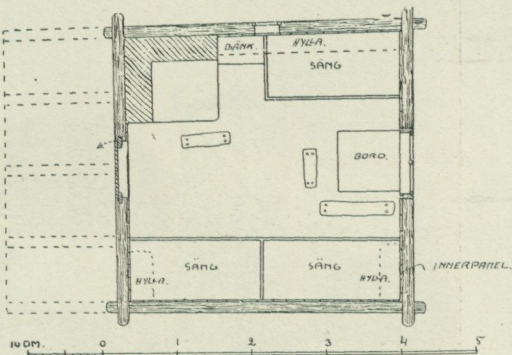

Fig. 18. Stuga. Flöj, Älfdalen, Dalarna.

¹ Carl von Linnés Ungdomsskrifter, samlade af Ewald Ährling, 2 serien sid. 280.

länk, som grytan hänges på, då rökas skall. Rundt omkring äro bänkar att ligga uti. Här eldas hela natten, då röken slår omkring huset, emedan föga någon öppning är på brådtaket, att myggen ej skall incommodera dem för starkt. Sådana ha de ock vid alla fäbodar. — — — Vid fäbodarna eldades på ett ställe hela nättren, vid hvilket boskapen stodo och fördrefvo myggen.» Om fäbodstugorna i Idre säger han:¹ »Fäbodstugor hafva ingen kroppås, på alla väggar

Fig. 19. Eldstad. Därråbergs hemfäbod, Älfdalen, Dalarna.

äro midt på ett hål, genom hvilket man kan sätta ut begge knyt-näfvarne, hvilka hål äro ventiler, att röken må gå upp mer eller mindre. Öppningen för röken på taket är ock fenster.»

Om långfäbodarna i Älfdalen säger Abraham Hülphers år 1757:² »Byggnaden wid desse gårdar består af et så kalladt jeldhaus, deruti folket, under den tid de wistas här i marken, ständigt tillreda Ost och koka sitt Miss-smör, hwaraf det med skäl må kallas Miss-smörs-hytta. Här brukas hwarken Spis eller Skor-

¹ a. a. sid. 292.

² Abr. Abrahamsson Hülphers Dagbok Öfwer en Resa Igenom Stora Kopparbergs Höfdingedöme År 1757. Västerås 1763. Sid. 216.

sten, utan läggas några stenar till Eldstad på marken, som tjenar till gålf, der uppå sätta de sina Kittlar, hwilka häftas på krok, fästade i stänger. På taket, som är glest, gjöres mer och mindre öppning alt efter som wäderleken är, hwarigenom röken utsläppes. På sidorne omkring detta herrberge äro lafwar, der Folket hafwa sina sängar. De måste äga tillika en Bod (Baure kallad) der de förwara sin mat, mjölk, smör etc. På några få ställen finnes en särskilt Gäst Kammare: uti en sådan förblefwo wi nu öfwer natten».

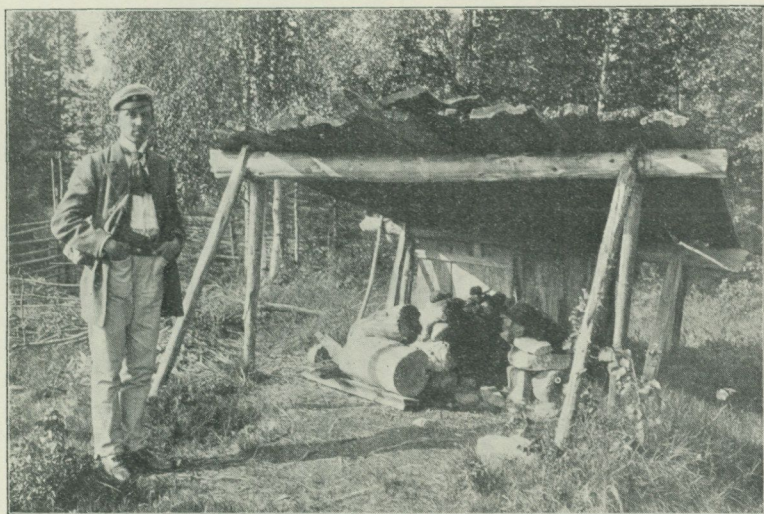

Fig. 20. Eldstad. Därråbergs hemfäbod, Älfdalen, Dalarna.

Enligt H. hette alltså mjölkstugan baur, medan detta namn i våra dagar helt tillhör stolpboden. Möjligen beror det på förväxling.

Bland husen äro gifvetvis *eldhusen* af största intresset. De äro vanligen både kok- och sofhus, och i Dalarnas fäbodar saknas ofta ett särskildt hus för ystning och vattenkokning, sådant som exempelvis kokskålen i Jämtlands-fäboden på Skansen.¹ Emellertid finnes på visst sätt äfven här en motsvarighet till särskildt kokhus. Det är de härdar i det fria, som i en del långfäbodar (exempelvis Kolmarks) finnas i närheten af eldhusen och bestå af en liten grop

¹ Det bör anmärkas, att i Jämtland brukas särskildt kokhus egentligen i sommarfäbodarna, medan man i höstbodarna gärna kokar i stugan.

och en krets af stenar däromkring, upplagda som en låg mur utom på framsidan. Härpå sättes kitteln. Jag har äfven påträffat detta i hemfäbodas, stundom med tak och bakvägg (jmf. fig. 19 med enkla stolpstöd och fig. 20 med bockar).

I öfre Dalarnas långfäbodas för öfrigt finnes ofta en eldstad framför eldhuset eller stugan, hvilken stundom är öfverbyggd med tak, och i Svartbergs fäbodas i Älfdalen har åtminstone förekommit en dylik försedd med väggar. Den kallades då »skåln».¹ Det är

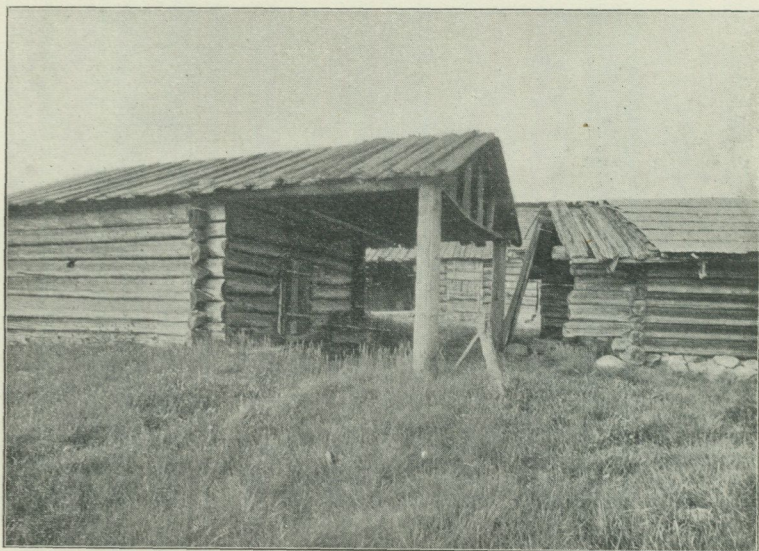

Fig. 21. Eldhus. Hedbodarna, Älfdalen, Dalarna.

här af intresse att jämföra, hvad Hülphers i sin Dagbok meddelar om finnarna i Säfsnäs i Floda sn: De bodde i rökstugor och »utan för dören, som då är på gafwelen, hafwa några et kokhus (efter dal-språket stärs). Omkring eldstaden är uprätt wärke, som lutar ihop ofwantill, med en liten öppning för röken. De mästa bruka dock till kokning en liten stuga med spis, hwaruti främmande af condition blifwa herbergerade.» — — De nära paralleller till dessa skålar,

¹ Johannes Boëthius: I öfre Dalarnas fäbodas. Svenska Turistföreningens Årsskrift 1905, sid. 191.

som finnas i andra landskap, ex. i Jämtland och Helsingland etc., skola senare närmare beröras. Likartade i typen, men skilda här-

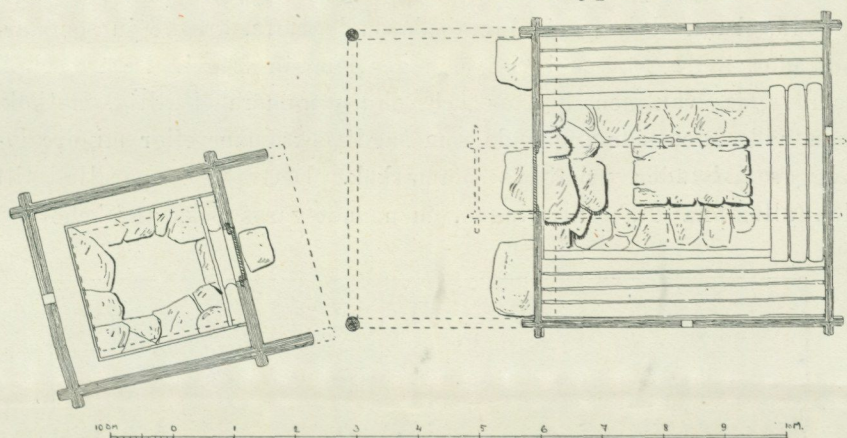

Fig. 22. Eldhuset fig. 21 jämte mjölkstuga.

ifrån äro de eldstäder, som i fäbodarna likaväl som på olika håll i Sverige anläggas vid källor, bäckar o. d. och äro primitiva motsvarigheter till bykstugor. De förut nämnda hårdarna användas mest för kokning af varmt vatten, till diskning af kärl etc.,

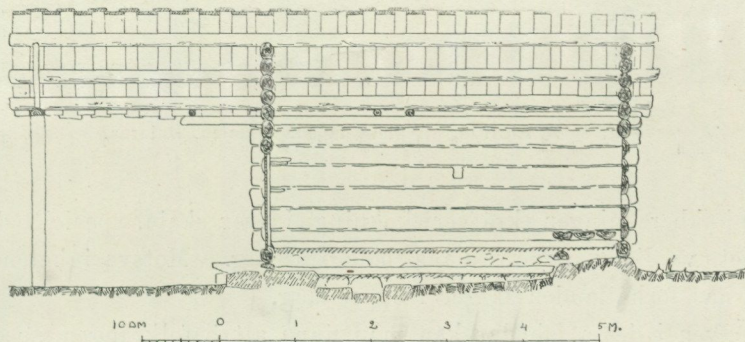

Fig. 23. Längdsnitt af samma eldhus som fig. 21, 22.

men mycket litet till ystning i motsats mot i flera norrländska landskap. Äfven i byarna i Dalarna påträffar man ej sällan dylika hårdar ute på gården, använda speciellt för att värma vatten, som slås på foder åt boskapen. Emellertid har man också i byarna i

Dalarna och Norrland ofta eldstad i fähusen, som kan nyttjas till samma ändamål, men också som kök eller brygg- och bagarstuga.

Hvad nu eldhusen i långfäbodarna beträffa, äro de ju sommarbostäder, hvilket äfven i viss mån ger dem sin prägel. De äro också, som sagdt, vanligen kokhus och, ehuru numera ej alltid, matkök, men vid deras sida uppträda som sagdt också mer eller mindre inbyggda eldstäder, primitiva sommarkök. Detta är en parallell till den allmänna differentieringen, men motsvaras också af behovet,

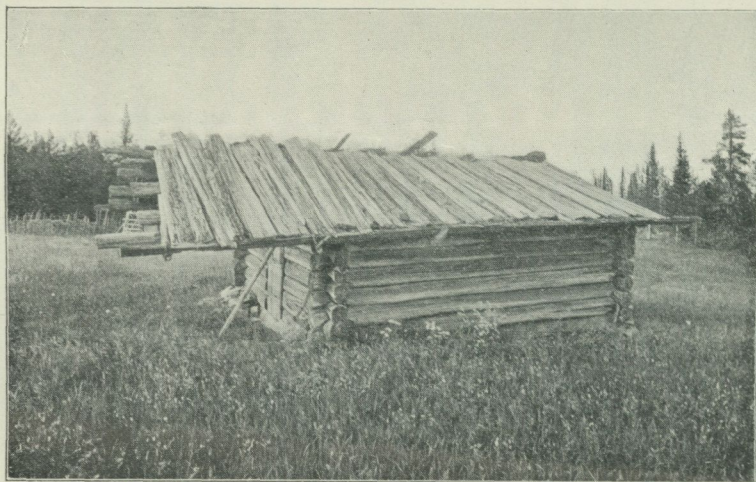

Fig. 24. Eldhus. Asploks fäbod, Älfdalen, Dalarna.

ty mjölkberedningen kräfver kokning i stor skala, speciellt då ju arbetet vanligen är ett slags bolagsföretag. Motsvarigheten till finnarnas förhållanden ligger i öppen dag.

Äfven i dessa fäbodar kan man finna att befolkningen, speciellt de som komma på besök från bygden, sofva ute i lador, stall etc., där bäddar eller sängar kunna påträffas.

De ofvan omtalade nyare husen, jmf. fig. 18, på långfäbodarna äro också af intresse i detta sammanhang. Delvis äro de, som sagdt, mera vintermässiga bostäder. Redan Hülphers omnämner dem under namn af gästkamrar (jmf. ofvan sid. 171). Denna benämning liksom

husen i sig själfva erinra om, hvad samme förf. säger om finnarnas bostäder i Säfsnäs i Floda (jmf. sid. 172). »De mästa bruka dock (jämte rökstugor och kokhus) till kokning en liten stuga med spis, hwaruti främmande af condition blifva herbergerade.» Likväl gäller det här icke speciella sommarvisten. Parallellen till stugans uppträdande i äldre tider är tydlig. I dylika hus bo numera oftast vallhjonerna i långfäbodarna och laga där delvis sin mat, och eldhuset är då endast kokhus, vare sig med eller utan speciell härd utanför.

Fig. 25. Eldhus med mjölkstuga. Tennbodarna, Älfdalen, Dalarna.

Eldhusen äro knuttimrade envåningshus med ingång midt på ena gafveln.¹ De ha sadeltak, och detta skjuter så godt som alltid fram ett stycke öfver gafveln, stundom mer än en tredjedel af hela takets längd. Endast i två fall har jag iakttagit förhall med stolpar, som stödja förtaket. Ett sådant eldhus från Hedbodarna visar fig. 21—23. Här förenas stolparna af en tvärbjälke tvärs öfver gafveln och på denna stödja dockor, som uppbära takåsarna. Typologiskt

¹ En enda gång påträffades ett eldhus med ingång på långsidan, nämligen i Flöj. Planen var nästan kvadratisk och utseendet i det inre som vanligt annars. Den enda olikheten var således takets riktning. Ett årtal på huset påträffades, nämligen 1778.

sedt är detta utveckladt af åsstöd, som stå på marken. Emellertid känner jag inget annat dylikt fall bland Älfdalens eldhus, men konstruktionen är icke ovanlig annorstädes, ex. i svenska bastusvalar. Grundplanen är, om man fränser förhallen, kvadratisk. Så är också ofta fallet i andra eldhus (jmf. fig. 41 och 44), men vanligast är dock en något rektangulär form, där längden endast föga öfverstiger bredden (fig. 29 och 40).

Fig. 26. Eldhus. Yttre Navardalen, Älfdalen, Dalarna.

I en del eldhus, speciellt yngre, finnes blott ett mer eller mindre utskjutande förtak, fig. 24, men mycket vanlig är dock en svale (»swali») vid dörrgafveln med framskjutande långväggar. I dessa sluta någon gång de understa och öfversta stockarna lika långt ut, fig. 25, men oftare försvinna dessa väggar nedåt, så att syllen och de nedersta stockhvarfven blott skjuta fram obetydligt, fig. 26, 27. Icke sällan är det endast den ena långsidans vägg, som skjuter fram ett långt stycke, medan den motsatta väggen i svalen saknas, fig. 29, eller är rundadt aftagen, fig. 32. Denna anordning är tillkommen, emedan eldhus och mjölkstuga vanligen dragits ihop med svale mot svale, ofta så nära, att ett mer eller mindre slutet förрум uppkommer, som då har sin

Fig. 27. Eldhus med mjölkstuga. Hedbodarna, Älfdalen, Dalarna.
Eldhuset till vänster.

Fig. 28. Interiör af eldhuset fig. 27.

ingång på den långsida, där svalväggen är aftagen eller kortare. Här ha vi de första ansatserna till ingångens förläggning till husets

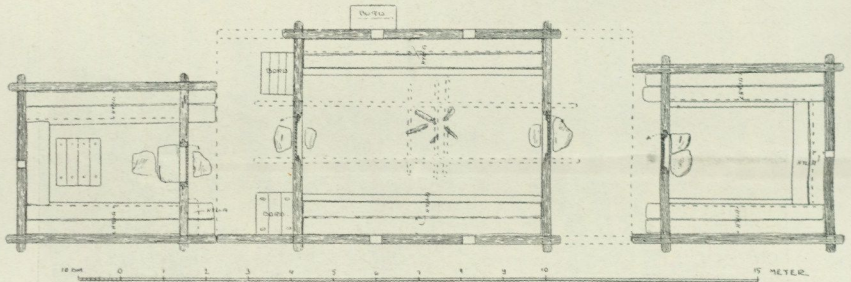

Fig. 29. Eldhus med mjölkstugor. Kolmark, Älfdalen, Dalarna.

långsida. Förrummet är någon gång inbyggt med plankor, ja en gång ledde en gles dörr in till svalen. Svalen kan, såsom ex. i Ärter-

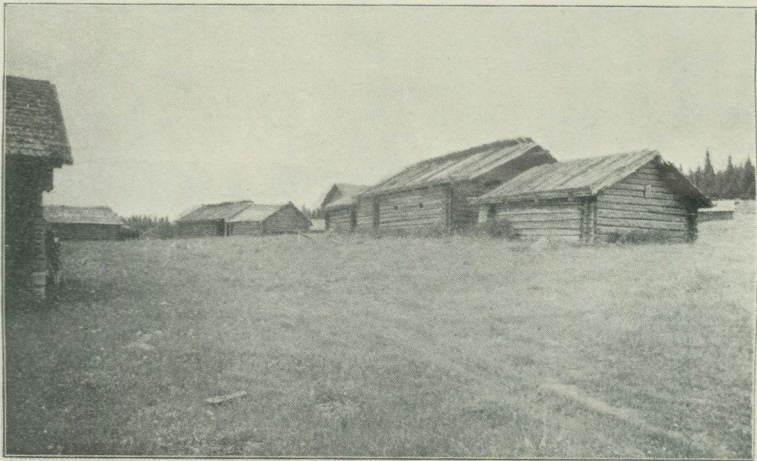

Fig. 30. Exteriör af fig. 29.

åsen i Ore, vara helt inbyggt med dörrar åt båda långsidorna.¹ I de äldre eldhusen äro väggstockarna ofta afbilade på insidan, ofta så mycket, att man kan tala om klufna stockar fig. 28, 33. Syllen och väggbandet, ibland också angränsande stockhvarf, äro orörda, ja detta gäller ej sällan också röstklabbarna, i motsats till hvad som

¹ Boëthius: a. st. sid. 183.

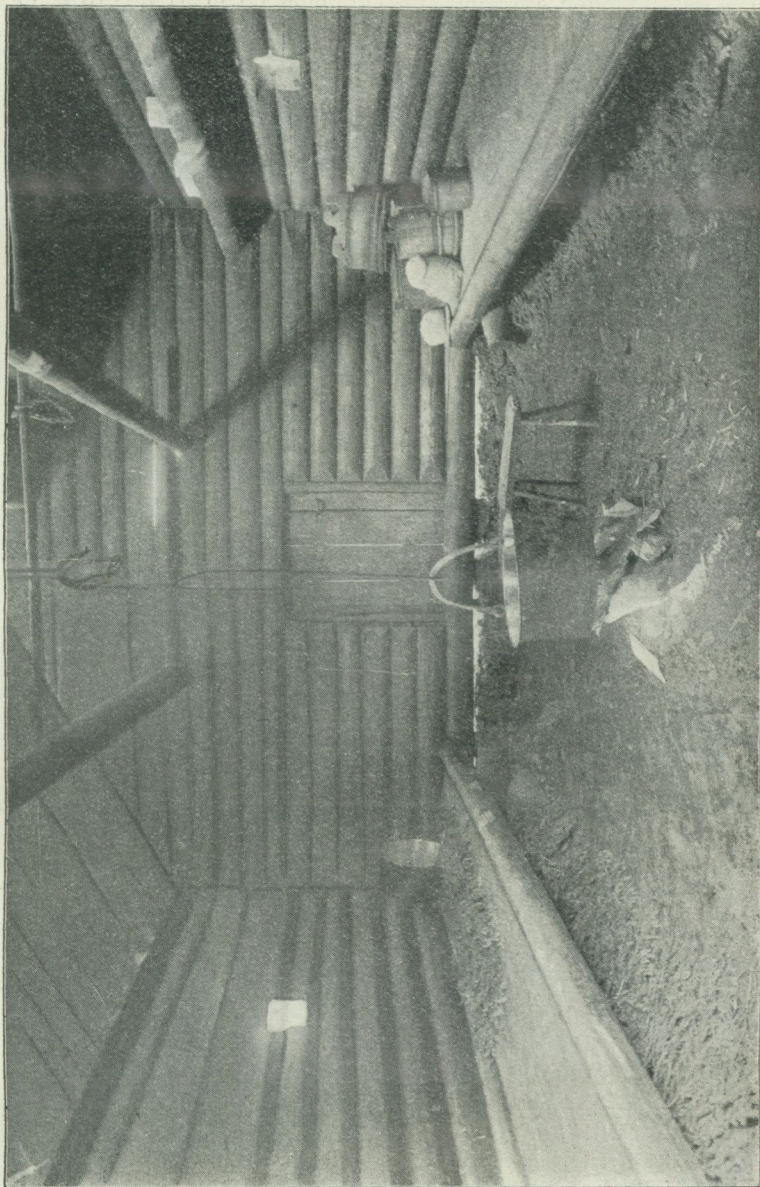

Fig. 31. Interiör af eidhuset fig. 29, 30.

brukar vara vanligt i bodar, lador etc. Dylikt klyfvirke förekommer också i gamla lador etc., jmf. fig. 13, men är mera ovanligt i andra

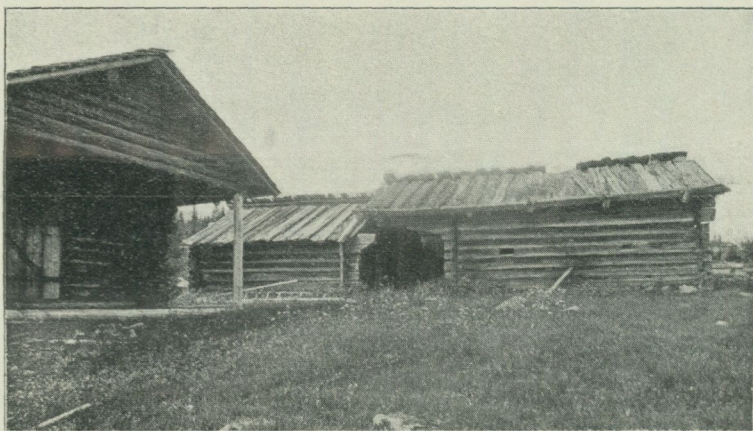

Fig. 32. Eldhus med mjölkstuga. Skarptäkt, Älfdalen, Dalarna.

hus.¹ Företeelsen är gammal och har vid utsträckning. Hos syrjänerna i Ryssland byggas hyddorna af dylika klufna stockar, och

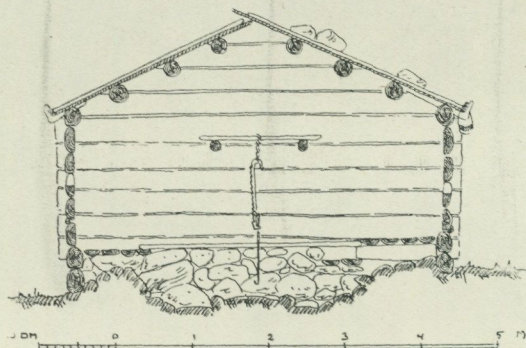

Fig. 33. Tvärsnitt af eldhuset fig. 13.

bruket förklaras där vara beroende på behovet att spara skog.² Detta kan icke vara det egentliga skälet i Dalarna, utan om grunden är denna,

¹Jmf. Linné: *Iter Dalecarlicum* 1734, a. uppl., sid. 259: »Här och der vid byarna (i Orsa) stodo små uthus, bygde af $\frac{3}{4}$ bredt timber i diameter, af hvilket hvar stock var klufven och dess flata sida vändes inåt.»

²Sirelius: a. a. i *Finnisch-Ugr. Forsch.*, VII, sid. 125.

så är det en kopia af en i andra trakter tillkommen företeelse. Äfven knutarna äro ofta klufna, hvarigenom framgår, att timret ej normalt afbilades efter uppläggandet. Lättheten att transportera det klufna virket samt fördelarna af detsamma vid uppbyggandet, vinsten af utrymme etc. kunna ha medverkat.¹ Klufna stockar på detta sätt äro också ganska vanliga i liknande hus i Norrland.

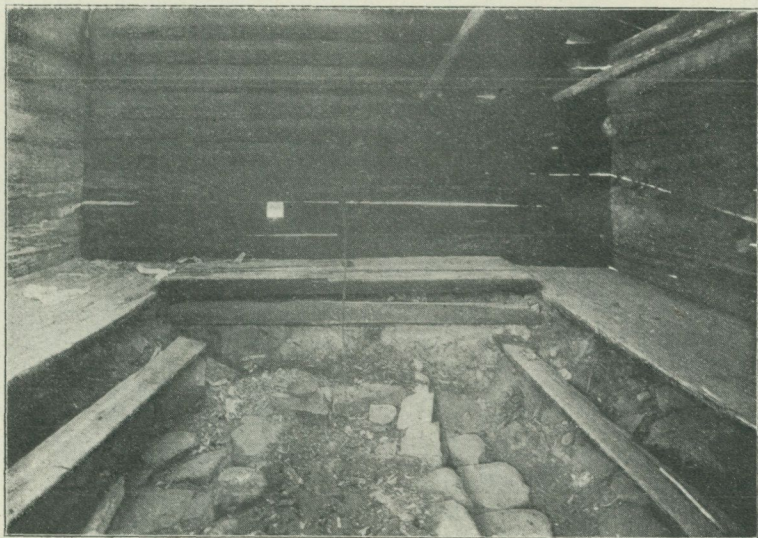

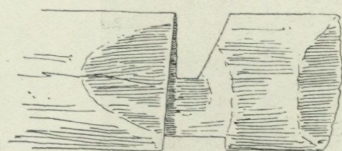
Fig. 34. Interiör af eldhuset fig. 21, 22.

Knutarna på eldhusen äro enkla, men något växlande på grund af skillnaden i ålder och timrets öfriga behandling. Primitivare knuttyper finnas med vag eller ingen urtagning på undersidan och mer eller mindre rundad fyrkantig skåra på öfversidan. I en lada i Asplok, som tydligen ursprungligen varit ett eldhus, ägde knuten det utseende fig. 35 visar. (På utsidan är stocken kraftigt urtäljd vid knutskåran på grund af att, när huset gjordes till lada, flyttades dörren till gafvelns sida, hvarvid knuten här bortföll och en stödjekäpp insattes på utsidan såsom på ladorna är vanligt.) Denna typ tillhör de af klyftimmer uppförda husen och finnes äfven i

¹ Timmer, klufvet på detta sätt, lär spricka mindre än oklufvet.

Norrland. Stockarna äro jämna på insidan ända in i hörnen och på utsidan föga tillyxade. I de yngre husen med oklufvet virke förekommer däremot afbilning på både in- och utsidan. I eldhusen äro stockändarna icke 6-kantiga såsom annars ofta är fallet i Dalarna.

Stockarna läggas med smalända öfver tjockända och i springorna stoppas sällan någon moss. De äldre eldhusen äro tämligen glesa.

FRÅN SIDAN.

UPPFRÅN.

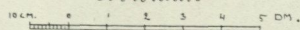

Fig. 35. Stockände med hak, från f. d. eldhus, Asplok, Älfdalen, Dalarna.

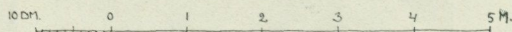
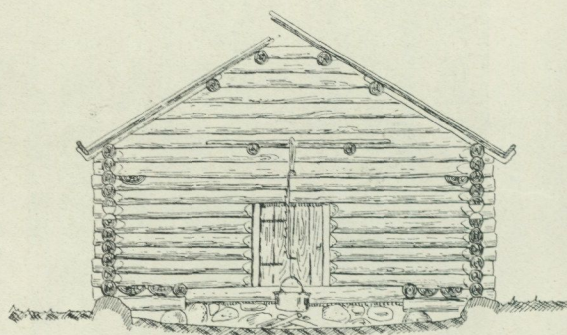

Fig. 36. Eldhus. Tvärsnitt. Samma som fig. 28-30.

Taket uppbäres af åsar och består af ett par lager takved af klyfvirke eller, senare, bräder. Nästan alltid saknas kroppås¹ (jmf. nedan). De båda takfallen mötas i den allmännaste typen upptill utan att gå helt ihop, fig. 36. Från ena sidan skjuter veden dock ett godt stycke öfver den andra och denna snedkam skyddar i någon mån springan i midten, hvarigenom röken kan tränga ut. Ofta äro äfven röstespetsarna öppna för röken. I en del eldhus kan det öfre vedlagret på det ej öfverskjutande takfallet skjutas upp, så att midtspringan kan slutas, något som redan Hülphers uppmärksammade (jmf. ofvan). På ett eldhus afbröts det ena takfallets snedkam af

¹ Jmf. Linné, ofvan sid. 26.

Fig. 37. Eldhus. Skarptäkt, Älfdalen, Dalarna.

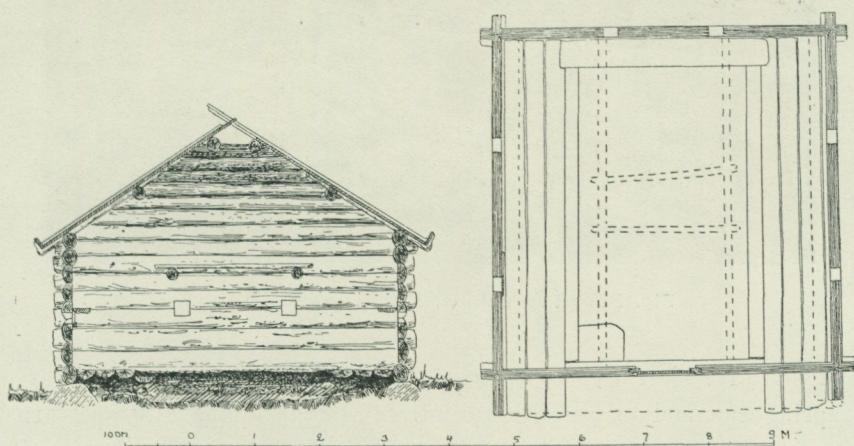

Fig. 38. Tvärsnitt och plan af eldhuset fig 37.

ett par öfverskjutande bräder från det andra, fig. 37 och 38. Någon gång finns en fyrkantig öppning upptill i ena takfallet midt öfver härden. Den kallas »ljorn»¹ och är någon gång täckt med en

¹ Att döma af de eldhus jag sett är detta yngre än med öppen springa. Denna har väl också burit namnet.

öfverlagd huf (»traiskrauv») på ena takfallet, gjord af snedställda, klufna stockar, fig. 39.

På två eldhus, det ena i Tåten, det andra i Yttre Navardalen, fig. 26 och 40, räckte de båda takfallen ej på långt när upp till husets mittlinje. Den breda längsgående öppningen täcktes då istället af en takhuf af kortare takved, hvilande på en högre belägen ås på hvardera sidan samt kroppåsen, som finnes i dylika fall. Nedtill kvarhålles veden af ett på kant stående bräde (»tettja», d. v. s. »täckja»),

Fig. 39. Två eldhus, Flöj, Älfdalen, Dalarna.

som hvilat i själfvuxna, i åsarna infällda träkrokar (»tettj-krokär»). I springorna mellan huf och takfall samt i de öppna röstespetsarna kan röken tränga ut. Äfven i dessa fall finnes snedkam öfverst. »Tettja» och »tettjkrokär» finnas också normalt annars i eldhusen vid takskägget. Krokarna äro infällda i stockband och takåsar. Ytterst sällan äro stenar lagda på taket. I senare tid ha brädtak på förvandring stundom ersatt takvedstaken. I de fall, då kroppås förekommer, finnas 2 åsar utom denna på hvar sida. Annars äro åsarna 2 eller 3 par, ibland en emellan hvarje klabb. På sätt och vis kan

man säga, att de båda öfversta åsarna tillsammans äro en dubbel kroppås, detta åtminstone då de ligga på den öfversta röstklabben. Ej sällan finnes dock en röstklabb ofvanpå dem också.

De båda takfallen utan ryggås likna en del taktyper hos finska folk, som enligt Sirelius uppstått genom sammanparning af tvenne skyddstak, liknande dem i våra slogbodar.¹ Emellertid kan kroppåsen i de nu berörda eldhusen ha bortfallit af praktiska skäl. Sambandet mellan dessas tak och de primitiva, ensidiga eller tvåsidiga skyddstaken skall belysas i ett annat sammanhang.

Dörrarna till eldhusen äro enkla med tvärsålar på utsidan. Åtminstone numera leda de på järnhakar. Endast i ett fall har jag påträffat ett eldhus, som hade ingång på båda gaffarna, fig. 29. Det var i Kolmarks fäbod och där saknades således fondväggens lave. En mjölkbod låg vid hvardera gafveln. Denna typ är sålunda en sen motsvarighet till den västnordiska hallen.

Belysningen i eldhuset är svag. Genom hålen eller springan i taket tränger ej mycket ljus. Emellertid förstärkes det något genom på fondgafveln och långväggarna² upptagna små fyrkantiga gluggar eller »vindögon» (»vinndågu» eller »glyrnur») jmf. fig. 38 och 40. Någon gång är en större öppning gjord i fondgafvelns röste, fig. 41. Ibland äro vindögonen försedda med skjutluckor på insidan (jmf. fig. 42, där dock luckan fallit bort). De kunna annars stoppas igen. Dessa gluggar äro egentligen tillkomna för att få drag och mera utlopp för röken. De påminna således nära om basturnas gluggar, liksom de små draghål, som ibland finnas i gamla svenska och norska stugor. År 1734 beskriver Linné³ en stuga i Malung, med hörnspis. På fondgafveln var ett litet fönster. Han tillägger: »I fordna tider hafva de brukat fönster på taket, som nu hos de meste kommit ur bruk.» I våra dagar kan man knappast anträffa någon stuga med takfönster i Dalarna. Äfven i eldhus, som kunna ha rökhål i taket, finnas väggluggar. Efter allt att döma ha väggluggarna (hvarur sedan fönster) i norra delen af Sverige (liksom hos finnar

¹ Finnisch-Ugrische Forsch. IX: 84, etc.

² Ibland 2 på hvar.

³ Iter Dalecarlicum a. uppl., sid. 334.

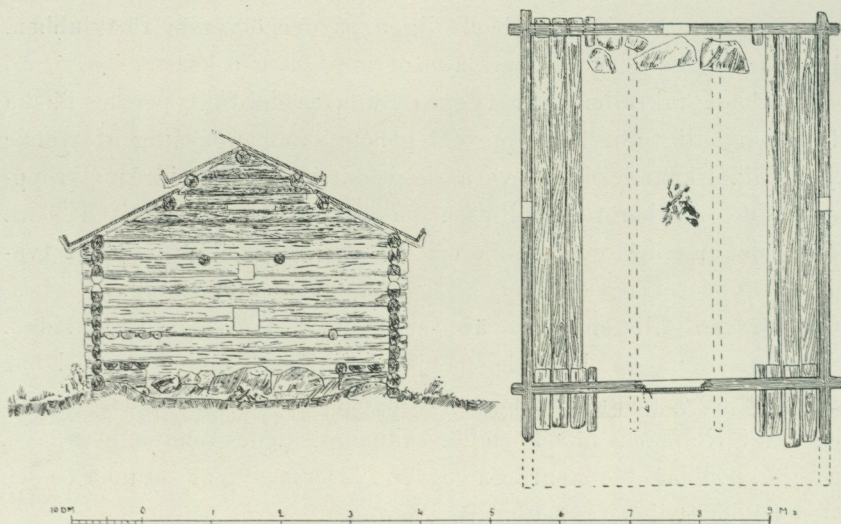

Fig. 40. Eldhus. Tvärsnitt och plan. Yttre Navardalen, Älfdalen, Dalarna.
Samma som fig. 26.

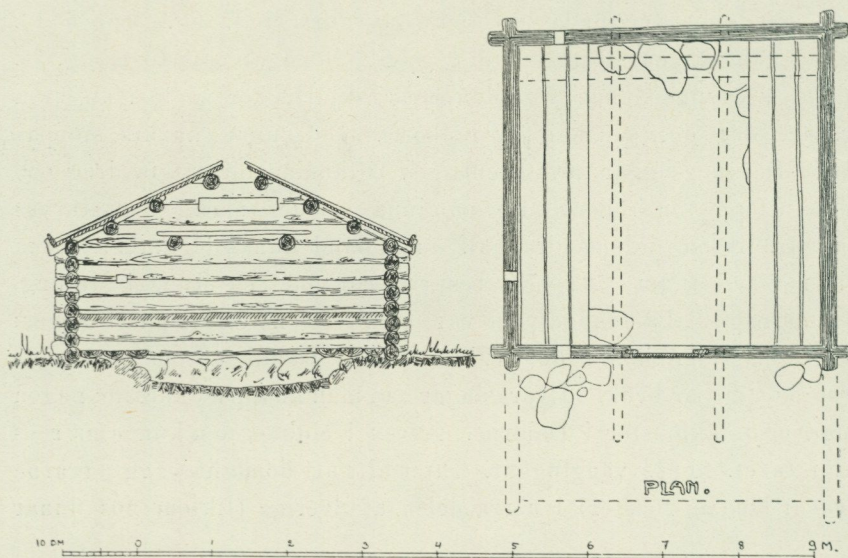

Fig. 41. Eldhus. Tvärsnitt och plan. Asplok. Samma som fig. 24.

och slaver) spelat mycket större roll redan tidigt än söderut. Takfönster ha spelat mindre roll. Af intresse att utreda är i hvad mån detta beror på inflytande från öster. Skjutluckor för fönstren äro icke ovanliga för öfrigt i Dalarnas byar och fäbodrar.

När man inträder i ett gammalt eldhus, får man stundom klifva ett par steg ned på en trappa af stenhällar, innan man står på golfvat.

Eldhusets golf ligger nämligen ibland något under den omgifvande jordytan, och detta skulle framträda mer, om icke jorden

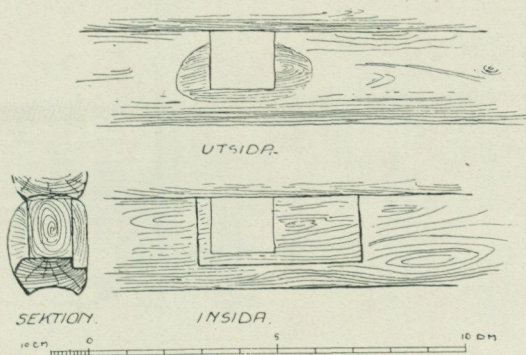

Fig. 42. Vindöga, hvartill hör skjutlucka, i eldhuset fig. 37, 38.

också vanligen något undanschaktats i svalen och gången mellan eldhus och mjölkstuga. (Jmf. fig. 36 och 43.) När eldhuset, såsom ofta sker, lagts i en sluttning, plägar golfvets djup framträda särskildt på ena långsidan. Emellertid är det, speciellt i yngre eldhus, ofta en obetydlig fördjupning, men så godt som alltid ligga syllarna på stenar och en jordvall. Kraftiga inre mullbänkar af jord och sten förekomma, ibland upplagda som murar rundt omkring uteder väggarna. Vallarna och mullbänkarna äro mer eller mindre bildade genom utgräfvningen (jmf. fig. 43). Detta är däremot i hög grad fallet i mjölkstugorna, hvarom i det följande. Rundtomkring uteder syllarna lägges gärna granris för att hålla stugan frisk och treflig. Nedgräfvningen är visserligen ej vidare djup och är ibland ej större, än hvad som åstadkommes genom grästorfvens borttagande

och nedtrampningen, men ibland, såsom i Hedbodarna, är det dock faktiskt en nedgräfnings. Detta är ju icke något ovanligt. Särskildt inom södra området i vårt land förekomma backstugor, som äro långt djupare nedgräfdä eller ingräfdä i en sluttning. Jmf. stenstugorna i Blekinge,¹ backstugor i Östergötland,² Småland,³ Skåne,⁴ Värmland⁵ etc. Äfven i finnarnas pörten,⁶ i kolarkojor⁷ etc. påträffas samma sak.

Man måste väl anta, att vinterbostäderna mera allmänt varit något nedsänkta, hvarom bänkens och golfvets historia bär vittne.⁸

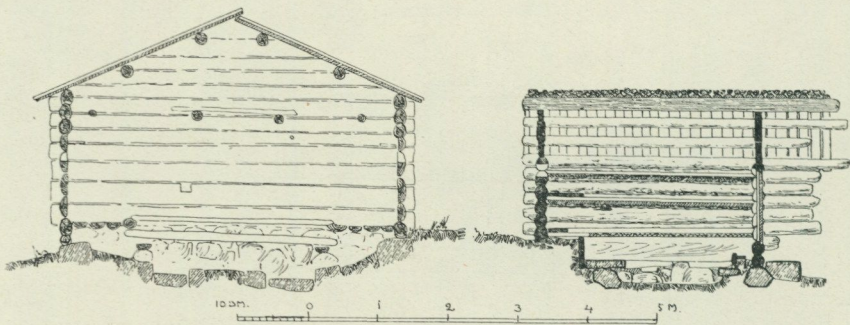

Fig. 43. Eldhus. Tvärsnitt. Mjölkstuga. Längdsnitt. Hedbodarna.
Samma som fig. 21, 22.

Arkeologiskt äro ju mera nedsänkta hus belagda, ex. i Danmark och västra Tyskland,⁹ och i viss mån äfven kämpagrafshusen t. ex. på Öland.¹⁰ Enligt såväl Tacitus som efter hvad man vet om fran-

¹ Skansens vägledning.

² Mandelgren: Atlas. Pl. 4, fig. 29.

³ G. O. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne, 2, sid. 163.

⁴ R. Mejborg: Gamle danske Hjem i det 16-de, 17-de og 18-de Aarhundrede, fig. 101.

⁵ David Andersson: Bostadsförhållandena hos allmogen i Vedbo och Nordmarks härader, sid. 19 f.

⁶ Ex. i Värmland, enl. meddel. af int. Nils Keyland.

⁷ Ex. i Floda, Dalarna, enl. meddel. af kand. O. Bannbers.

⁸ Jmf. också Rhamm: Urzeitliche Bauernhaus. I, sid. 507.

⁹ Jmf. Montelius: a. a. i Ant. Tidskr. 21, sid. 3 ff.; Sophus Müller: Vor Oldtid, sid. 413, Sirelius: a. a. i Finn.-Ugr. Forsch. VII, sid. 105 ff.

¹⁰ Jmf. S. Gahm Persson: Beskrifning öfver Öland, sid. 162.

kerna¹ under folkvandringstiden och fornisländarna var det speciellt vinterhusen, använda som kvinnornas arbetsrum, som lågo nere i marken. Ända sedan urtidens grottboningar kan en dylik företeelse lefva som en underström, och endast under speciella förhållanden (fattigdom, materialbrist, som skydd mot vinterkölden etc.) hos olika folk under olika tider vinna allmänna spridning.

Golfvet i eldhusen utgöres af tilltrampad jord men är ibland helt eller delvis belagdt med stenhällar.

I midten af rummet är eldstaden. I en del eldhus, ej blott i Älfdalen utan ock i angränsande socknar, saknas egentlig härданordning, och man eldar direkt på golfvet (jmf. fig. 40). Vanligen består dock härden (»eriln») af en ram af upplagda stenar. Någon gång är denna rund, men i flera fall aflång eller rektangulär (fig. 22 och 44). Botten är ibland något fördjupad, ibland stenlagd. Rummet mellan härden och fondväggen med dess bänk blir då tämligen trångt, och det händer att härden sträcker sig ända dit bort, blott afgränsad från mullbänken med stenraden, fig. 44. Ett typologiskt yngre stadium af hård påträffades i några eldhus, som vanligen sågo yngre ut eller ej längre voro sofhus (ex. i Afiot, Flåj, Asplok etc.). Där var härden uppbyggd till en rektangulär bädd af stenhällar några decimeter högt öfver golfvet. Denna hård kallas »jaldpall». I motsats mot liknande härdar i skogsarbetarkojorna i Dalarna och äfven i stugor i Norrland voro aldrig de eldpallar jag såg i något eldhus försedda med ramverk af stockar.

Längs hvardera långsidan löpa breda väggfasta britsar eller bänkar (»bainkär», i en del angränsande socknar kallade »laver»), gjorda af långsgående² klufna stockar med flatsidan uppåt. Ofta ligger ytterst en rund, oklufven stock, motsvarande de isländska sagornas sängstock. Dessa britsar hvila vid gafflarna på syllen eller nästa stocklaget, någon gång ha de suttit ännu högre upp. Ibland skjuta de ut genom gaffelväggen och bilda hyllbord i svalen. Emellertid förekommer det också, att underlaget utgöres af liggande

¹ Hoernes: Natur- und Urgeschichte der Menschen, II, sid. 54.

² Detta i motsats mot skogsarbetarkojorna, där britsarna bestå af tvärgående klyfvirke.

träkubbar, som hvila på mullbänken. Endast en eller annan gång har jag sett i gamla eldhus, att britsen ej alls eller endast delvis låg på syllstockarna, utan hvilade utan mellanlag på mullbänken. Denna senare är då den verkliga bänken med träbeklädnad. Vanligen finnes likväl ett tomrum under britsen, och det är där man instoppar granriset. De vanliga britsarna motsvara å ena sidan basturnas och finnarnas lavar, men å andra sidan äga de, konstruktivt sedt, nära likhet med golfvat i hölador och stolpbodar, som i gamla exemplar består af långsgående, på syllstockarna hvilande plankor, ofta något utskjutande framför gävelväggen. Finnarna lågo äldst på djurhudar på marken, senare på jordbänkar, som fingoplankbeklädnad och sent blefvo till lavar och träbänkar, och efter allt att döma har det hos oss förlupit just på detta sätt, åtminstone i stort sedt,¹ hvaraf också flera facer på visst sätt återspeglas i eldhusen. Stugornas trägolf har en annan ehuru likartad historia. Britsarna tjäna både som matbord och förvaringshyllor samt sitt- och sofplatser. I en hel del fäbodstugor af yngre typer finnas dessa britsar kvar, men ofta omdanade till verkliga sängar.

I ännu mera utvecklad form möta vi de gamla britsarna i de väggfasta sängarna vid spisväggen i stugor i byarna, ofta då (likasom stundom är fallet med britsarna i nyssnämnda fäbodstugor) i två våningar.

Vid fondväggen finnes i eldhusen också normalt en brits, som hvilar på de två andra och i de något nedgrädda husen har en kraftig mullbänk under sig. Den kallas i Älfdalen stundom »altaret» (»ålltrað»²) och användes visserligen ibland som de andra, men dock mindre till hviloplatser än till bord och hylla, där bl. a. renskurerade kittlar ha sin plats. I Särna finnes motsvarighet och kallas där »brisk». Det är af intresse i detta sammanhang att erfara att, när någon präst ibland kom upp till fäbodarna såsom till fiskarna vid Vansjön, mässade han vid »altaret» och låg om natten på detta.³

¹ Bänk betyder urspr. afsats, jordbänk. Talrika belägg finnas från forn-nordisk och yngre tid i Skandinavien. Jmf. för öfrigt Rhamm, *Urzeitl. Bauernhaus* I, sid. 610 f.; Sirelius i *Finnisch.-Ugr. Forsch.* XI, sid. 68 etc.

² Levander: *Livet i en Älvdalsby*, sid. 21.

³ Levander: a. a., sid. 56.

Företeelsen har förmodligen en djupare innebörd. Jag håller det icke för osannolikt, att vi häri ha en vag reminiscens af den helgd, som rummet vid fondväggen och laven eller bordet där haft sedan ur-åldriga tider. Här, spec. på höger sida, hade husfadern sin sitt- och sofplats och sina vapen, och här har högsätet stått långt fram i tiden. Så var det äfven i det forngrekiska megaron, husfadern hade äfven där sitt speciella hörn i denna del af huset. Där sof Achilleus vid sidan af Briseis och där hade Nestor liksom Menelaus sin äkta säng. (Jmf. Rudolf Henning: *Das Deutsche Haus*, sid. 106). I västra Skandinavien liksom hos angelsachsarna låg högsätet ofta midt på ena långsidan. Det beror på att det i den ena af de två halltyperna, den angelsachsiskt-västnordiska, hade man ingång på hvardera gafveln. I Småland uppges det att männen åto i inre delen af stugan, medan kvinnorna åto vid härden. Fondpartiet liksom härdaafdelningen i stugan afgränsades af en kronstång.¹ Redan i de primitivaste kåtor hos lappar, finnar och österns mongoler ha vi motsvarigheter härtill, och särskildt anmärkningsvärd är parallellen med en del finsk-ugriska folks åskådningar i detta afseende, emedan de ha hus, som så nära likna eldhusen (jmf. fig. 45), exempelvis i fråga om laven vid fondgafveln och dess helgd, och där den stundom nyttjas som offeraltare eller på ett eller annat sätt helgas åt husets skyddsandar. Hos tscheremisserna till och med afskildes stundom husets fondparti som en särskild kammare, som hölls särskildt helig. Äfven hos dessa folk var här på högra eller vänstra sidan männens rum och husets hedersplats.² Stugans tredelning enligt Helsingelagen är bekant.

Ett stycke nedanför britsarna utefter långsidorna finnas i en del gamla eldhus lägre bänkar, en på hvardera sidan, bestående af en enkel klufven stock med flatsidan uppåt, fig. 34 och 43. Dessa bänkar hvila i en afsats på mullbänkarna vid gaffarna eller på underlag af stenar eller träkubbar. De kunna användas att sitta

¹ C. Linnæi *Skånska resa*, Stockholm 1751, sid. 35. Hyltén-Cavallius: *Wärend och Wirdarna*, 2, sid. 182. Rogberg: *Historisk beskrifning om Småland*, Carlscrona 1770, sid. 179.

² Sirelius i *Finnisch-Ugrische Forschungen* VII, sid. 89 ff.

på eller till trappsteg. Exempel på samma sak finnes äfven i Norrland och på sätt och vis finnes en motsvarighet i en fotpall i vissa bastur i olika delar af landet. Hos norrmän och isländare möta vi likaledes företeelsen i det, ursprungligen af jordbänkar bildade, långslöpande trappsteg, som kallades fótshqr eller fótspallr. Hos vår allmoge finnes äfven en direkt utveckling af dem i den bänk (lissbänk) eller låga soffa (sängpall), som står framför de förut omnämnda sängarna i stugorna i fäbodas och byar. Besläktad härmed är också fotskammeln framför himmelssängarna i Skåne etc. En parallell företeelse äro för öfrigt sofforna eller bänkarna vid sängarna äfven på kontinenten under medeltiden och renässansen. — Äfven i andra socknar, exempelvis Ore, finnas dylika lägre pallar nedom britsarna i eldhusen.

Högt uppe på långväggarna finnes stundom en från gafvel till gafvel gående hylla, ibland förekommer en eller ett par dylika, fastän kortare, uppe på ena eller båda gaffarna. På dessa förvaras diverse mindre föremål.

Af särskildt intresse äro anordningarna för kittelns upphängning. I alla eldhus gå på ett afstånd af drygt dörrens bredd tvenne åsar (»åser») från gafvel till gafvel ett stycke under taket, vanligen hvilande i skåror eller hål i gafvelstockarna, fig. 31. De ligga ibland ganska löst i hålen och skjuta ofta utanför väggen, stundom till och med uppbärande en hylla i svalen. De äga icke någon sammanhållande funktion för huset utan tjäna som underlag för en eller flera tvärstänger, af hvilka en (stundom flera) ligger midt öfver härden och uppbär kittelkroken (eller krokarna). I ett eldhus (i Hedbodarna) funnos 4 dylika åsar, de två yttre lågo tämligen nära långsidorna på samma höjd som de andra. De understödde tvärstängerna, som gjorts långa, troligen för att man skulle kunna lägga eller hänga upp mera på dem, ty på dessa stänger placerar man också kläder och mat till tork.

De långsgående åsarna äro en vida spridd företeelse såväl inom Skandinavien som österut. De finnas vanligen i eldhusen i de öfre dalasocknarna. I Särna kallas de »slinner», i S. Venjan »ranner». Det senare ordet hör ihop med svenska ränne n. och pl. ränner i

en mängd dialekter = skulle, stängerna, som bilda skullen (speciellt långsgående stänger på tväråsar), hvilket är den ursprungligare betydelsen. Ordet är nära släkt med *fnord-rann n.* = hus, gotiska *razn* = hus och *rasn* = planka, inre tak. På samma sätt är det med *slinner pl.* eller *slinne n.* = stängerna som bilda en skulle.¹

Åsarna med tvärstänger omnämnas både af Linné och Hülphers. De finnas också i en del fähus, någon gång så tätt ihop att de beröra hvarandra. I ett dylikt fjås lågo sedan tvärträn från hvardera åsen till motsvarande långvägg, hvarigenom ett innertak bildades. Det sammanhang, som här berörts mellan de långsgående inneråsarna och taken, är en fråga, som skall belysas vid redogörelsen för andra husgrupper. I hvarje fall ha åsarna i eldhusen till funktion att uppbära kittelstängen. (Denna hvilat däremot i stärriset i fäbodvallen från Mörsils sn i Jämtland, nu på Skansen, på tvenne takåsar, hvilket dock är ovanligt.) Hvad utbredningen af de långsgående åsarna beträffar, finnas de äfven på andra håll i Dalarna och flestades i Norrland, framför allt i Härjedalen och Jämtland (kallade »torkåser»), och hos finnar i Sverige kunna de påträffas, så t. ex. i ett finnpörte i Hvitsands sn, Värmland, afbildadt af Mandelgren.² I Norrlands kustlandskap äro de däremot numera ej så vanliga. I hela det ofvan skisserade nordliga området af vårt land kunna de påträffas ibland, mindre vanligt dock i boningshus (ex. i fäbodsstugor i norra Uppland) än i bodar etc., t. ex. uppländska sjöbodar, där de äro regel och kallas »åsar» samt användas för upphängning och torkning af nät och redskap.³ I Sverige för öfrigt känner jag inga verkliga belägg i boningshus. Däremot har jag sett dem i stugor i byarna i öfre Dalarna och i Norrland. I Älfrosgården på Skansen (från Härjedalen) uppbära de takstöd. De kunna äfven uppträda i hus med innertak. I bastur påträffas de emellertid i Götaland, någon gång också i andra uthus.⁴

¹ På Östlandet i Norge förekommer namnet slinder på motsvarande tvärgående åsar.

² Mandelgren: Atlas. Pl. V, fig. 47.

³ Martin Olsson: Uppländska sjöbodar, *Fataburen* 1912, h. 4.

⁴ En närstående företeelse äro hängande torkstänger i bonings- och uthus. Där förekomma båda riktningarna.

De finnas också i Norge och äga i hus med härden i midten samma funktion som hos oss.¹

Gå vi å andra sidan österut, finna vi långt in i Ryssland identiskt samma åsar och kittelupphängning. I kokhyddorna hos wotjaker och tscheremisser² förekomma åsarna, än fästa i gafvelväggarna, fig. 45, än hvilande på tväråsar.

Hos finnar och ester råkås de också, än långsgående, än tvärgående. Enligt Sirelius äro de långsgående i Tavastland och Västfinland, stundom där och för öfrigt i landet vanligen tvärgående.³

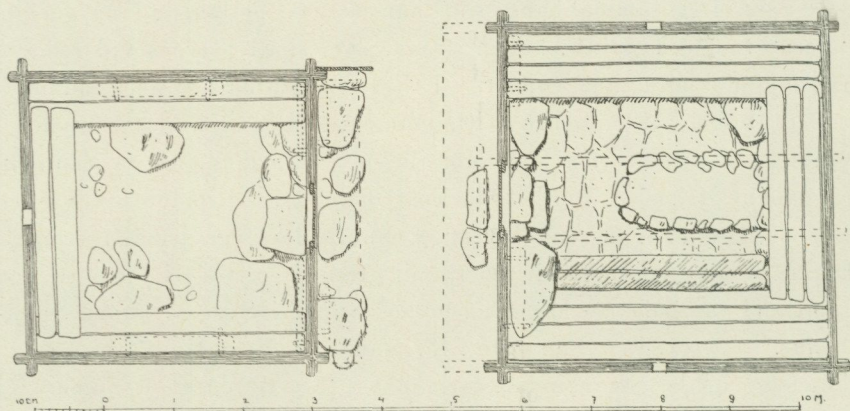

Fig. 44. Mjölkstuga och eldhus. Hedbodarna. Samma som fig. 13.

I rior hos esterna förekomma båda slagen. De flesta anförda exemplen på tvärgående åsar äro emellertid hämtade från rökstugor med hörnugn. Tvärgående bjälkar finnas oftare än långsgående äfven i Skandinavien, men i tydlig anknytning framförallt till sparrtak.⁴ De kunde fungera som bindstockar, men äfven att uppbära takstöd. Flera forskare anse, att tväråsarna äro äldre.⁵ Sirelius förmodar till och med att långsåsarna i Finland äro lån från

¹ Jmf. Nicolaysen: Kunst og Haandverk I, sid. 13, och Sandvig: De Sandvigske Samlinger, sid. 9 etc.

² Sirelius i Finn.-Ugr. Forsch. XI, sid. 58 etc. A. O. Heikel: Die Gebäude der Ceremissen, Mordwinen, Esten und Finnen, Helsingfors 1888, sid. 13.

³ Sirelius: a. a., sid. 58 f.

⁴ Jmf. Nicolaysen: Kunst og Haandverk I, sid. 13.

⁵ Sirelius: a. a.; Nicolaysen: a. a.; Rhamm: Urzeitl. Bauernh. I, sid. 563.

Sverige, hvilket stödes med namnen på dem i Tavastland, nämligen piitta (< svenska bite) och vasa (< svenska vase) samt utbredningen.

Åldersfrågan torde kanske kunna ses så, att tväråsarna redan i resvirkeshusen och deras utvecklingsformer ägt konstruktiv betydelse, medan längsåsarna mera direkt höra ihop med knuttimrade hus, bevarade speciellt i hus med härden midt på golfvet

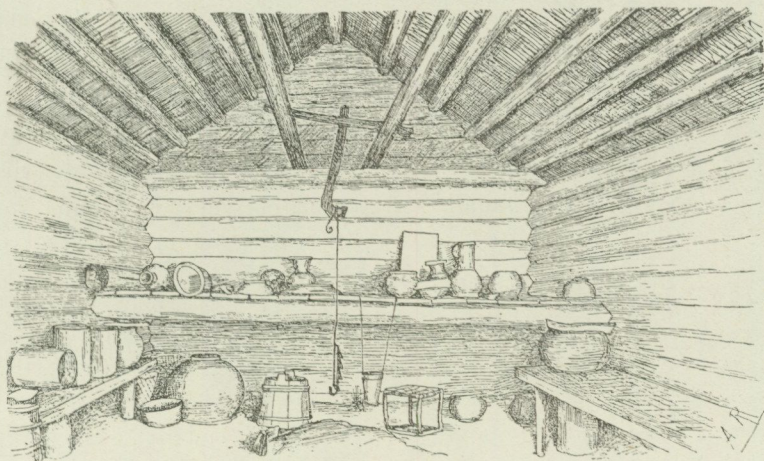

Fig. 45. Interiör af en »kuda». Pöртnuri, Kazan. Efter Heikel:
Die Gebäude der Ceremissen 1888, fig. 17.

samt i bodar o. d. Sparrtaken ha bidragit att bibehålla den tvärgående typen, hvarigenom den fått ny utbredning.

Vid tvärstången, som hvilar på åsarna, fästes kittelkroken (»kesslkroaken» eller »mågen»). Den är antingen gjord af en käpp,¹ hopbunden med vidjor, fig. 46 eller af järn (jmf. fig. 47), i senare fallet försedd med hakreglering för att kunna höjas eller sänkas och således identisk med den s. k. skärningen, som användts i Norden sedan järnåldern och har en vid spridning öfver större delen af Europa (jmf. fig. 45). Dylika järnkrokar smiddes i Brunnsbergs

¹ Motsvarar nära lapparnas träkrokar, som ofta fästas vid en horisontell stång som ligger på två stolpar eller saxstöd.

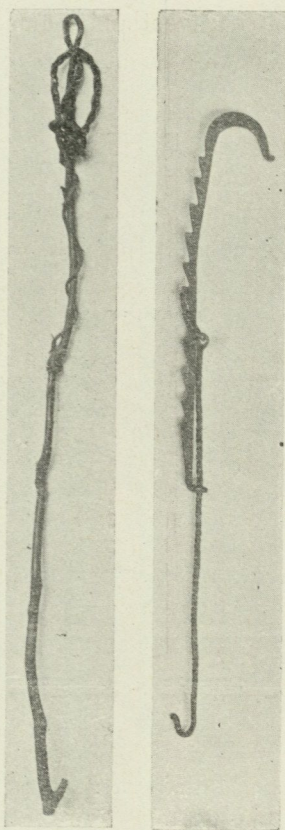

Fig. 46, 47. Kittelkrokar. 46, af trä (»måg») från Tätens fäbod, Älfdalen, Dalarna. 47 af järn.

by i Älfdalen af myrmalm. Typen finnes också i trä. I äldre tid har man också använt en kedja,¹ hvarpå namnet »ringer» på kroken i Ore antyder. Detta namn förekommer oftare öfverfördt på den vridbara arm, hvilken senare blir vanlig i stugornas hörnspisar, och som numer främst förekommer i det nordligare svenska området och där efterträder åsinrättningen. I eldhus i Särna, Härjedalen och Jämtland med långsåsar af nyss angifven typ är ofta en stolpe anbragt antingen med sin öfra ända vid en tvärstång mellan åsarna eller vid den ena långsåsen, medan den nedra ändan står i jordgolvet. På denna stolpe sitter en vridbar träarm, kittelvind (»tjelvinna» i Särna), hvarpå kitteln hänges öfver härden. På samma sätt är det äfven annorstädes i Norrland. I Norge, där denna kittelvindstyp ofta förekommer, är stolpen ibland inflyttad till endera gafvelväggen eller saknas, och träarmen är ofta rikt ornerad, likt en kronstång i Dalarna.² Kittelvinden i stugornas hörnspisar står denna typ nära.³

Beträffande namnet »måg» förekommer detta äfven annorstädes. I Orsa, i fäbod-

¹ Jmf. Sandvig: De Sandvigske Samlinger.

² »Gieya, Gieyin (= gjelgja f.) = det lange træ, som henger udi ildhuset eller deris røghuse ofuer arin, huorpaa de henger deris gryder og kedler». »Hevie me han te bonde», siger brudgomsmendene tre gange, naar de lige saa ofte løfter hannem op imellom sig, at hand, nemblig brudgommen, skall med een sponsebiil eller værie hugge tre hug, for huer gang de løfter hannem op, udi gieyin, uanseet hand kunde vell naa til at hugge foruden deris løftning mens god maade og sæe skall hand endelig hafe til sin dannemands intredelse. Derfor kaldis disse hug ogsaa buonde-hug, dannemandshug eller gieyehug». Ordsamling fra Robyggjelaget fraa slutten av 1600-talet, utg. av T. Hannaas.

³ Kallas ibland habbal (jmf. härom och liknande benämningar i Norge A. Noreen [och Bugge]: Ordlista öfver Dalmålet. Sv. Landsmål IV: 2, sid. 144, not 4), ibland trana (»tränu»).

stugor med hörnspisel fästes grytan på en lång järnten, kallad »mog» öfver spisen.¹ Namnet finnes också i Jämtland och i södra Ångermanland, i sistnämnda landskap betecknar »måjen» spiselstolpen samt kittelvinden.² Bänken vid spisen kallas där »måjbänken».³ I Älfdalen säger man i öfverförd bemärkelse, då flickorna låta elden komma för nära kittelkroken af trä: »icke skall du bränna mågen». Detta namn måste tydligen sättas i samband med »ovnkallen» eller »omnkallen» i Norge, som är en vertikal plankan invid ugnen i rökstugorna och i förening med en låg vägg och en horisontell tvärstång afgränsar ugnen från stugan i öfrigt.⁴ I Ryfylke kallas den »kallshovd-fjel» eller »friaren». Möjligen har den varit utskuren. En parallell är slutligen att i Södermanland, Östergötland och Småland stödstolpen i spisen stundom kallas »fästman». Den klädes till högtider med brokigt papper, och på den bruka ynglingarna hänga upp julklappar till pigorna.⁵ Dessa bruk och benämningar, liksom dannemanshuggen, som brudgummen utdelade före affärden till kyrkan från brudehuset (jmf. not 2 sid. 196), i kittelvinden, peka åt samma håll: vissa till härden anknutna, framträdande ting kombineras med friaren eller den blifvande husbonden. Sannolikt skymtar här bakom föreställningar och riter, som innebära en manifestation af äktenskapsförbund och husbondemakt. Kring härden ha för öfrigt sedan fornarisk tid en hel del äktenskapsriter knutits, hvarvid dock kvinnan speciellt framträder som härdens och eldens vårdare, hvartill hon insattes af mannen. — Möjligen finnes ett samband mellan dessa företeelser och kronstängernas helgd och utsmyckning, medan annars högsätet och högsättesstolparna varit husbondens och hemmets tron och symbol.

Eldhusens orientering är vanligen, där hänsyn till väderstrecken kan skönjas, sådan, att dörren vändes åt söder eller åt norr.

¹ Boëthius: a. st., sid. 186.

² Namnet »måg» har jag anträffat i Helsingland i en annan bemärkelse, nämligen på de bommar i väfstolen, hvarpå väfven upplindas.

³ Sandvig: De Sandvigske Samlinger, sid. 45.

⁴ I fäbodstugor i Orsa kallas det bräde med stång under, som i stället för spjäll uppskjutes i skorstenen, »tömtkalln». Kalln är ett omycket namn på bärande stolpar och ständare i vertikal ställning.

⁵ Enligt meddel. af fil. kand. Sven Rothman och fil. kand. Sven T. Kjellberg samt egna uppteckningar.

På eldhusen förekomma ej sällan inskrifter med dalrunor samt initialer och årtal.¹ De senare gå numera ej, i de fall jag sett, längre tillbaka än till 1700-talets början. — Ej sällan äro eldhusen flyttade, hvarför stockarna märkts med skåror för att kunna sättas upp igen på samma sätt som förut.

Husen äro alltid omålade och stå gråa eller mörkt brungråa mot fäbodvallens frodiga gräs samt den mörkgröna skogen och de blånande åsarna däromkring.

Det, som anförts om eldhusen, torde ådagalagt, att så pass stora likheter finnas med dylika hus hos finska folk, att denna fråga måste ägnas ett särskildt skärskådande. Detta gäller för öfrigt äfven en del annat i norra Sveriges trähus. Andra dylika drag skola också påvisas i det följande, då fäbodarnas öfriga hus komma under behandling. I stort sedt bero emellertid de väsentliga öfverensstämmelserna på att dessa hus ha gemensamt ursprung, möjligen till en del med goter och andra östgermaner som förmedlare.² Icke desto mindre äro en del direkta influenser oförnekliga, såväl i fråga om hus som föremål. Af stor betydelse måste därvid skandinavernas, speciellt svenskarnas stora insats i Ryssland under vikingatiden ha varit. Vid det gamla Aldeigjuborg, nuvarande Storaja Ladoga, har man ju till exempel påträffat en förmodad varjagisk gård från 800- eller 900-talet, där utom keramik samt trä- och metallföremål funnits tre hus och en brunn af knuttimrade stockar.³ Å andra sidan påverkades Skandinavien tidvis österifrån.

5 maj 1917.

Forts.

¹ Jmf. Fataburen 1914.

² Jmf nu senast Ture Arne: »Det gotiska väldet i Sydryssland» i »Det stora Svitjod», Stockholm 1917, sid. 1 ff.

³ Arne: »Svenska vikingakolonier i Ryssland» i a. a.

Flertalet uppmättningsritningar äro utförda af arkitekten Bruno Kjellström.